

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені М. П. ДРАГОМАНОВА

ІЩУК НАТАЛІЯ ВАСИЛІВНА

УДК 261.5 : 261.4

**СУЧАСНА ПРАВОСЛАВНА ТЕОЛОГІЯ ДІАЛОГУ:
ФІЛОСОФСЬКО-РЕЛІГІЄЗНАВЧИЙ АНАЛІЗ**

Спеціальність 09.00.11 – релігієзнавство

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора філософських наук

Київ 2019

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі філософії, біоетики та історії медицини Національного медичного університету імені О. О. Богомольця Міністерства охорони здоров'я України.

Науковий консультант: доктор філософських наук, професор
ЧОРНОМОРЕЦЬ Юрій Павлович,
Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова,
професор кафедри богослов'я та релігієзнавства

Офіційні опоненти: доктор філософських наук, професор
ФИЛИПОВИЧ Людмила Олександрівна,
Інститут філософії імені Г.С.Сковороди НАН
України, завідувач відділу філософії
та історії релігії
Відділення релігієзнавства

доктор філософських наук, доцент
КОНДРАТЬЄВА Ірина Владиславівна,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка,
доцент кафедри релігієзнавства

доктор філософських наук, доцент
БРОДЕЦЬКИЙ Олександр Євгенович,
Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича,
доцент кафедри культурології, релігієзнавства
та теології

Захист відбудеться 25 лютого 2019 року об 10:00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.053.21 у Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ–30, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитись у Науковій бібліотеці Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ–30, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розісланий 23 січня 2019 року.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

І. Б. Остащук

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Сьогодні богослов'я діалогу все частіше стає предметом не тільки теологічних, а й філософсько-релігієзнавчих досліджень. Це закономірно, адже для сучасних християн воно пов'язане з переживанням та осмисленням вічних істин, традиційно трансльованих Церквою, зокрема Православною, світові. Сакраментальний «зміст» цієї релігії – релігії Трійці в передвічному й невпинному спілкуванні Іпостасей та відкритості до кожної людини й усього людства – повинен кореспондуватися з діалогічною формою донесення істин віри. Діалогічний зміст та форма православ'я на сьогодні потребують філософсько-релігієзнавчого осмислення у загальному контексті сучасного теологічного дискурсу.

Теологія діалогу не є усталеною традицією, а функціонує як динамічний процес, що активно наповнюється все новими концепціями. Закономірно, що різноманіття, яке створює ідейну поліфонію, є складним для наукового осмислення, та його аналіз супроводжується певними методологічними складнощами. Звісно, теологію діалогу можна досліджувати «локально», як богослов'я «communion» Йоанна Зізіуласа чи авторську концепцію під назвою «теологія діалогу» Георгія Завершинського, або ж, навпаки, «глобально», як сукупність ідей і концепцій діалогічного спілкування, наявних у християнській теології та релігійній філософії ХХ–ХХІ століття.

Якщо підходитимемо до цієї проблеми «локально», то маємо вдатися до аналітики теології діалогу Г. Завершинського, досліджуючи її генезу, теоретичну систему, значення для християнської теології та майбуття Православної Церкви загалом. Це вимагатиме від нас врахування численних догматичних, історичних і навіть суб'єктивних конотацій. Текстуально потребуватиме аналізу ідей, які він запропонував. Контекстуально – виявлення їхніх імпліцитних характеристик: окреслених, але не репрезентованих в узгоджені системи; систематизованих, але не розвинених; конституйованих суб'єктивними рефлексіями й біографічними референціями.

Намагання спрямувати наше дослідження «глобальним» шляхом зробить амплітуду дисертаційної роботи, без перебільшення, необмеженою. Такий підхід потребуватиме не лише огляду ретроспективи проблеми діалогу в християнському богослов'ї, а й представлення багатовікової християнської догматичної традиції. Це означатиме залучення праць Отців і Вчителів Церкви східної і західної християнських традицій, що закономірно, адже діалогічне спілкування є автентичним конструктором для християнської теології. Такий універсальний богословський діапазон обмежимо окремими покликаннями на відповідні теологічні концепції, що розкривали християнський діалогізм.

Крім звернення до неосяжної християнської традиції, щоб систематизувати інноваційні компоненти теології діалогу, ми повинні осмислити її філософські джерела. Логіка дисертаційного дослідження потребує з'ясування аксіологічних парадигм, інституційних і культурно-історичних контекстів виникнення й розвитку богослов'я діалогу та його сучасного стану – з апеляцією до ідей Йоанна Зізіуласа,

Патріарха Вселенського Варфоломія, Калліста (Уера), Антонія Сурозького, Георгія Завершинського, Георгія Коваленка та інших.

Дискусійність щодо розуміння предмету дослідження детермінує наукові завдання системного представлення теоретичного виміру православної теології діалогу в нашій науковій роботі. Навіть за умови узгодження концептуальної позиції у нашій дисертаційній роботі слід звертати увагу на думки авторитетних богословів і філософів, котрі принципово відстоюють й обґрунтовують власне розуміння діалогізму в сучасному православ'ї, наприклад, відданих adeptів та неблаганних критиків означеної ідейної парадигми, скажімо, щодо богослов'я діалогу в сенсі дискурсу теологічного вчення Й. Зізіуласа. З одного боку, відомі думки тих теологів, які пов'язують із ним надії на «осучаснення» православ'я, посилення комунікації Церкви й суспільства та налагодження екуменічного діалогу, а з другого боку, чуємо критиків, які вбачають у теології діалогу вияв релігійного модернізму, обновленства, майже ересь. Це виявляється або в схвальних, але бездоказових твердженнях щодо популярності ідей богослов'я спілкування серед молоді, або в таких самих безапеляційних та поза всілякою доказовою базою дефініцій його як напряму модернізму, що виник під безпосереднім впливом екзистенціалізму, основним сучасним представником якого є митрополит Пергамський Йоанн.

Ситуація невизначеності посилюється ще й неусталеністю позицій щодо феномену християнського діалогізму, який, на наше переконання, не редукується суто до комунікативних практик, але є діалогічним взаємообміном у міжособистісних відносинах, що й актуалізує провідний для нашого дослідження концепт «койнонія». Такий підхід фокусує, але й водночас робить більш розлогим поле дисертаційного дослідження, проблематизуючи інші – соціальні (соціально-етичні, соціально-психологічні та навіть соціально-політичні) дискурси самовиявлення феномену християнського діалогізму в сучасному світі, актуалізовані не тільки в теології діалогу (койнонії-теорії), а й койнонії-праксісі (християнській спільності у спілкуванні).

Отже, в сучасному релігієзнавстві та богослов'ї немає комплексних аналітичних наукових досліджень з означеної проблематики, в чому і полягає теоретико-практична актуальність нашої дисертаційної роботи. Своєчасність цього завдання актуалізується ще й гостротою сучасної ситуації в українському православ'ї, конструктивний спосіб вирішення якої, на нашу думку, міститься саме в контексті діалогічної теології та філософії.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження здійснене у межах комплексної науково-дослідної роботи кафедри філософії, біоетики та історії медицини Національного медичного університету імені О.О. Богомольця за наукової темою: «Сучасні соціальні концепти: соціально-філософський та релігієзнавчий аспекти» (реєстраційний номер 0117U002265).

Мета дослідження полягає в комплексному філософсько-релігієзнавчому аналізі теології діалогу, визначенні її принципів та форм самовиявлення у контексті комунікативних та соціальних стратегій сучасного православ'я.

Реалізація поставленої мети передбачає розв'язання наступних **дослідницьких завдань**:

- визначити основні теоретичні підходи до вивчення теології діалогу та її місця в системі сучасної християнської теології;
- прояснити зміст поняття «діалог» у контексті інших комунікативних універсалій, якими послуговується сучасна християнська теологія;
- систематизувати основні підходи до розуміння богоспількування в теології та релігійній філософії ХХ - початку ХХІ століття;
- осмислити евристичний потенціал концепту «койнонія» як такого, що використовується як позначення не лише спількування та співпричастя, а й інтерсуб'єктивної спільноти;
- простежити культурно-історичні контексти становлення койнонійного типу соціальності;
- проаналізувати ідейні джерела формування койнонійної парадигми як моделі діалогічної соціальності;
- дослідити основні змістовні й смислові аспекти феномену «койнонія», згідно сучасної православної теології;
- систематизувати духовні тенденції сучасності, що особливо актуалізують койнонійний тип діалогізму;
- виявити адаптаційні механізми актуалізації койнонійної соціальної парадигми в умовах сучасного суспільства;
- запропонувати релігієзнавчо-філософську модель діалогізації православ'я.

Об'єкт дослідження – сучасна православна теологія діалогу.

Предметом дослідження є койнонія як парадигма діалогічної соціальності.

Теоретико-методологічні основи дослідження ґрунтуються на низці загальнонаукових методів, екстрапольованих на філософсько-релігієзнавчу площину. Культурно-історичний і системний підходи уможливили осмислення теодіалогічних ідей – від зародження до їхнього перетворення на складну, багатовимірну систему, що й надалі перебуває в стані змін. Структурно-функціональний підхід дозволив нам дослідити компоненти та принципи теології діалогу як теоретичної системи і парадигми койнонійної соціальності. Дисертаційне дослідження здійснено з дотриманням фундаментальних методологічних принципів: об'єктивності, історизму, єдності теорії і практики, історичного та логічного тощо.

Міждисциплінарність дослідження обумовила відповідну методологію, яка поєднала здобутки філософії діалогу, комунікативної філософії, герменевтики, феноменології й постфеноменології, екзистенціалізму та теології. Також послуговувалися основними процедурами герменевтики, зокрема герменевтичним колом. Використано метод ключових слів А. Вежбицької та метод «слів-ключів» Я.Клочовського, завдяки яким термін «койнонія» вважаємо визначальним для православної теології діалогу.

Поділяючи думку, що дослідження складної системи, якою є теологія діалогу, має відбуватися із залученням теорії систем і принципів пізнання складного, для обґрунтування провідного для нашої роботи концепту «теодіалогіка», використано

концепцію діалогіки В. Біблера та теорію складних систем і принципів розробки складного Е. Морена.

Наукова новизна одержаних результатів дисертаційного дослідження полягає в тому, що в ньому вперше здійснений цілісний комплексний міждисциплінарний аналіз сучасної православної теології діалогу, який інтегрує філософсько-методологічний, релігієзнавчий, етичний, лінгвістичний, психологічний, соціологічний та культурно-історичний аспекти. Це дозволило обґрунтувати низку положень, що мають наукову новизну та виносяться на захист:

Уперше:

– визначено основні теоретичні підходи до вивчення православної теології діалогу і доведено суттєву єдність традиції діалогічного мислення в релігійно-філософському дискурсі. Унікаючи гранично широких та, навпаки, редуцціоністських підходів, під теологією діалогу розуміємо сукупність богословських концепцій, концептів, ідей, поєднаних схожими аксіологічними та методологічними підходами; не тільки в дискурсі богослов'я спілкування як теологічного утворення ХХ–ХХІ століття, а й теoантропології та соціально-етичного вчення православ'я;

– запропоновано авторську концепцію прояснення змісту поняття «діалог», що доводить некоректність дослідження цього феномену виключно в контексті комунікативних універсалій; акцентується на дискурсі «відносини» (взаємини, стосунки), що обумовлено фактом експліцитної чи імпліцитної його наявності в усіх теологічних працях, присвячених богоспілкуванню. Це доводиться тим, що, по-перше, відносини розгортаються з позицій тривання у часі, що надає їм онтологічного статусу, що дозволяє мислити їх як щось протилежне модульним короткотривалим комунікативним актам; не тільки в сенсі «слова» промовленого в ім'я Бога, а постійно триваючою розмовою (модус тривання). Не тільки в ключі розмови з Богом, а й діяльності в Його ім'я (модус праксису). Обґрунтовано, що діалогічний (койнонійний) досвід взаємодії з Богом виступає не тільки інтеракційним спільнотним активним типом богоспілкування, а й досвідом взаємин із Творцем;

– доведено, що у філософії та теології ХХ – початку ХХІ століття, окрім теодіалогічного підходу до спілкування, представленого Й. Зізіуласом, Патріархом Варфоломієм, К. Уером, Г. Завершинським та їх філософськими предтечами – М. Бубером та Е. Левінасом, актуалізовані теоестетичний підхід Д.Б. Гарта та теофеноменологічний підхід Дж. П. Мануссакіса. Кожний із цих підходів має власні переваги, що дозволяють нам відчутти, сприйняти, осмислити горизонти нашої можливості спілкування з Творцем. Недоліки вказують на їхню обмеженість загрози породження комунікативних симулякрів – спотворених, хибних спроб богоспілкування;

– обґрунтовано, що найбільш повно досвід християнського діалогізму самовиявляється у феномені койнонії як колективної форми релігійного досвіду, що передбачав дистанцію між Богом та людиною, спрямовану не на злиття з Богом, а на спілкування в інтенції до єдності з Ним. Доводиться необхідність виокремлення койнонії-теорії (теології діалогу) та койнонії-праксису (спільності у спілкуванні або

спілкування у спільності) із безумовним збереженням чинника імпліцитної мети – єдності з Творцем. Щодо пріоритетних акцентів, обраних нами у відношенні до койнонії-праксису, то у нашому дослідженні надано перевагу койнонії-громаді, тобто спільності вірян у спілкуванні;

– в результаті культурно-історичного аналізу койнонійного типу соціальності виявлено низку суспільно-політично обумовлених трансформацій – від спільноти духу (громади-койнонії) у бік його топологічного (громади-парафії) та організаційного (громади-еклезії) функціонування; від «внутрішнього» діалогу до підсилення «зовнішнього» діалогу – діалогу еклезії з державою та суспільством, що дозволяє прояснити ймовірні адаптивні зміни з боку еклезії у майбутньому;

– акцентуючи увагу на спільнотному дискурсі койнонійної парадигми, систематизовано, що головними ідейними джерелами православної теології діалогу виступили ідеї святителя Афанасія та отців із Каппадокії – Василя Великого, Григорія Богослова (Назіанзіна) та Григорія Ниського. В православній теології ХХ–ХХІ століть найбільш помітний вплив на койнонійне вчення мали концепт кінонії М. Афанасьєва та вчення про «communion» Й. Зізіуласа;

– виявлено, що основними смисловими аспектами феномену «койнонія», згідно із текстами представників сучасної православної теології, є принцип «іпостась-у-відношеннях», принцип підтвердженого діалогу, принцип асиметрії спілкування, принцип євхаристійно-літургійного центрризму, принцип емпіризму, принцип пізнання через спілкування;

– узагальнено та критично переосмислено тенденції сучасності, значущі для койнонійного типу діалогізму, серед яких такі: панування цінностей споживацького суспільства, індивідуалізація та атомізація, розмивання статусу Чужого в сучасному суспільстві, системна криза соціальності, суттєві трансформації комунікативної культури сучасної людини. Показано, що ці тенденції, за окремими виключеннями, мають переважно антикойнонійний потенціал, що потребує залучення адаптативних механізмів православ'я;

– обґрунтовується трирівнева модель діалогізації сучасного православ'я. На рівні православної громадськості (діалогу навколо поділених цінностей) – за посередництвом трайбалізації громади. Під православною громадою-неотрайбом (громадою-неокойнонією) маємо на увазі інтерсуб'єктивну екзистенційну спільноту в суголосному переживанні буття Бога, згуртовану не тільки на основі спільної віри, а й спільних інтересів та переживань. На рівні підсилення діалогу православ'я зі світом – за посередництвом адаптативного потенціалу систематизованих принципів сучасної православної теології діалогу, коли кожен із них, тією чи іншою мірою, містить локуси конвергенції ціннісної парадигми православ'я та реалій сучасного суспільства. На рівні налагодження екуменічного діалогу та будь-якого діалогу, що містить конфронтаційну складову (діалогу на тлі наявних цінностей, що розділяють) – головним локусом конвергенції інтересів комунікуючих сторін має стати не доктринальний діалог – прототип ризоморфного діалогу, відбудований на засадах політики визнання, так би мовити, діалогічного мультикультуралізму;

– запропонований концепт «теодіалогіка» представляє собою теоретичну модель, в основі якої покладена ідея православної громади та церкви як «діалогу

діалогів», коли основним осередком (вузлом) діалогізму виступає православна громада. Діалогічна громада породжує діалогічну церкву. Діалогічна церква – діалогічну позицію до інших конфесій та сучасного світу в цілому, що, звісно, є ідеальним типом. Теоретичне ядро теодіалогіки має формуватися із залученням принципів філософської та наукової діалогіки, закладених В. Біблером і Е. Мореном, що дозволить визнати важливість діалогічної дійсності та сумісних зусиль у спільній справі навіть за наявності суперечностей чи антагонізмів. Переважаючою мовою теодіалогіки має стати етика, яка може запропонувати універсальний протокол смислу найбільш адекватний, з одного боку, потребам не доктринального діалогу, а, з іншого боку, запиту на Церкву як на морального арбітра суспільства, існуючого у переважній більшості країн православної традиції.

Уточнено:

- дефініцію поняття «богоспілкування» в його індивідуальному та койнонічному дискурсах. У його індивідуальному (сам на сам із Богом) воно визначається як спілкування з Богом та у Бозі, маючи на увазі інтенцію до Нього, духовну, словесну та навіть тілесну. В його койнонічному дискурсі – взаємна, екзистенційно і семантично насичена чітко виражена суб'єкт-суб'єктна взаємодія, яка в спільноті християн-одномудців відбувається за вектором «поділу цінностей», суть інтерсуб'єктивного спілкування; або ж, спілкування людини з Богом, згідно із свідченням свідків;

- способи рецепції діалогізму як дискурсу релігійного досвіду, що пояснюється за такими критеріями: інтеракціонізм / акціонізм; залучення / перебування поза межами еклезіального спілкування; а також активність / пасивність як допоміжні критерії.

Набуло подальшого розвитку:

- рецепція утопічного та такого, що може бути реалізованим, актуального потенціалу православної теорії спільнотності;

- розгляд взаємозв'язку філософізації теології з її антропологізацією та відповідними тенденціями актуалізації інтерсуб'єктивних форм стосунків у православної громаді;

- дослідження специфіки християнської наратології за принципами гіпертекстуальної текстуальності;

- дослідження філософських джерел сучасної християнської теології.

Теоретичне значення дисертації полягає в розширенні поля міждисциплінарності релігієзнавства через комплексне дослідження проблеми, належної не тільки філософському знанню – етиці, філософській антропології, соціальній філософії, естетиці, культурології, а й іншим галузям знання – соціології, теорії складних систем, теорії міжособистісної та соціальної комунікації, теорії розв'язання конфліктів тощо.

Концептуальні положення цього дослідження можуть сприяти формуванню низки конструктивних ідей, вагомих для осмислення складних процесів трансформації суспільної свідомості з метою уникнення деструктивних проявів міжконфесійного протистояння.

Практичне значення дисертації полягає в тому, що запропонована парадигма «Теодіалогіка» є не тільки ідеальним типом, а й програмою діалогізації православ'я та досягнення консенсусу між представниками різних християнських конфесій, насамперед, в Україні. Ця програма може стати плідною не лише для формування гуманітарної політики держави у відношенні до Церкви, а й корисною для громадських організацій, зацікавлених у конструктивному діалозі між християнськими церквами в Україні.

Результати дисертаційної роботи можуть бути використані в освітньому процесі: у викладанні дисциплін і спецкурсів гуманітарного та соціального характеру.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційна робота є самостійним науковим дослідженням, яке представляє ідеї та напрацювання, сформульовані здобувачем самостійно для забезпечення досягнення поставленої мети та виконання встановлених завдань. Використані у дисертації ідеї, гіпотези та положення інших авторів мають відповідні посилання і використані лише для підкріплення ідей здобувача. Кандидатську дисертацію на тему «Соціальна адаптація православ'я: філософський аналіз» було захищено 2007 р. у спеціалізованій вченій раді Д 26.001.17 Київського національного університету імені Тараса Шевченка за спеціальністю 09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії, її матеріали у тексті докторської дисертації не використовуються.

Апробація результатів дисертаційного дослідження. Основні положення дисертації обговорювалися на засіданнях кафедри культурології факультету філософської освіти та науки Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.

Основні ідеї та положення дисертації були викладені в доповідях на 23 наукових та науково-практичних конференціях різних рівнів, зокрема 18 міжнародних: Міжнародна наукова конференція студентів, аспірантів та молодих вчених «Дні науки філософського факультету – 2013» (м. Київ, 16-17 квітня 2013 р.); Всеукраїнський круглий стіл «Соціокультурний та аксіологічний виміри глобалізованого світу» (м. Київ, 27 березня 2013 р.); Філософські читання, присвячені міжнародному Дню філософії «Глобалізаційний контекст комунікації в умовах інформаційного суспільства» (м. Київ, 19 листопада 2014 р.); Всеукраїнський круглий стіл «Антропологічний та соціокультурний виміри глобалізованого світу» (м. Київ, 26 березня 2014 р.); Міжнародна наукова конференція студентів, аспірантів та молодих вчених «Дні науки філософського факультету – 2015» (м. Київ, 21-22 квітня 2015 р.); Міжнародна наукова конференція «Перші танчерівські читання: методологічні проблеми сучасного релігієзнавства» (м. Київ, 21-26 жовтня 2015 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Імперативи поступу України в умовах цивілізаційних викликів сучасного світу» (м. Київ, 27 січня 2015 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Європейський союз і Візантія – культурна спадщина, історія та ретроспективи: світ Юстиніана Великого та Європейська цивілізація (565–2015)» (м. Вільнюс, 23–25 жовтня 2015 р.); Международная научно-практическая конференция «Проблемы морального развития человека» (м. Брест, 19 листопада

2015 р.); Науково-практична конференція з міжнародною участю «Актуальні проблеми та перспективи розвитку сучасного соціально-гуманітарного знання» (м. Дніпро, 2 квітня 2015 р.); Міжуніверситетські філософські читання, присвячені 85-річчю з дня народження С.Б. Кримського «До дня народження Сергія Борисовича Кримського» (м. Київ, 17 листопада 2015 р.); Міжнародна наукова конференція студентів, аспірантів та молодих вчених «Дні науки філософського факультету – 2016» (м. Київ, 20-21 квітня 2016 р.); Міжнародна конференція «Філософія діалогу й порозуміння в побудові європейської й світової спільноти» (м. Львів, 22-24 червня 2016 р.); Всеукраїнська науково-практична конференція «Антропний принцип в контексті актуальних проблем філософії науки» (м. Львів, 15-16 грудня 2016 р.); Всеукраїнський круглий стіл «Інформаційне суспільство: його проблеми та перспективи у ХХІ столітті» (м. Київ, 29 березня 2016 р.); Міжнародна наукова конференція студентів, аспірантів, молодих вчених «Дні науки філософського факультету – 2017» (м. Київ, 25-26 квітня 2017 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Суспільні науки сьогодні: постулати минулого і сучасні теорії» (м. Дніпро, 3-4 листопада 2017 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Другі академічні читання пам'яті Г.І. Волинка: «Філософія, наука і освіта» (м. Київ, 25-26 квітня 2017 р.); XVII Міжнародна наукова конференція «Новітні чинники впливу на формування особистості студента – майбутнього лікаря» (м. Київ, 22 березня 2017 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Сучасні методи, інновації та досвід роботи в області соціальних наук» («Modern methods, innovations and operational experience in the field of social sciences») (м. Люблін, 20-21 жовтня 2017 р.); Міжнародна наукова конференція «Четверті танчерівські читання: роль релігії в розвитку соціального підприємництва» (м. Київ, 30 жовтня 2018 р.); Міжнародна наукова конференція «Музика і філософія: до 150-ліття знайомства Ріхарда Вагнера і Фрідріха Ніцше» (м. Львів, 07.11.2018 р.); VIII Міжнародна наукова конференція «Православ'я в Україні»: Українська Церква в історії українського державотворення». До 100-ліття Української революції, державного органу в справах релігій та боротьби за автокефалію (м. Київ, 20 листопада 2018 р.).

Публікації. Основні положення роботи подаються в 48 наукових публікаціях, серед яких: 1 – індивідуальна монографія, 23 статті у наукових фахових виданнях України, 4 статті у зарубіжних фахових виданнях, а також 20 наукових праць, що додатково відображають результати дисертації.

Структура й обсяг дисертації, послідовність викладу матеріалу обумовлені логікою дослідження проблеми, яку, своєю чергою, визначають мета і завдання дисертаційної роботи. Дослідження складається зі вступу, шести розділів, висновків і списку використаних джерел. Загальний обсяг дисертаційної роботи – 465 сторінок (основний зміст роботи викладено на 410 сторінках). Список використаних джерел налічує 546 найменувань, з них – 74 іноземними мовами.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **Вступі** обґрунтовується актуальність дослідження, аналізується стан його наукової розробки, формулюються мета та основні завдання дисертаційної роботи, окреслюються методологічні засади й принципи дослідження, розкривається його

наукова новизна, теоретичне й практичне значення, наводяться відомості про апробацію результатів дослідження, публікації та структуру дисертації.

У першому розділі «Діалог як об'єкт філософсько-релігієзнавчого аналізу» висвітлено стан наукової розробки теми, подано характеристику основних джерел, окреслені теоретико-методологічні засади дисертаційної роботи.

У підрозділі 1.1 «Діалог як предмет теологічної та філософської реценції» обґрунтовується розлоге поле нашої дослідницької проблеми та її міждисциплінарність, яка потребує звернення до праць представників християнської теології в усьому обширі християнської традиції, а також представників сучасної християнської теології. Щодо сучасності, у православ'ї – до ідей Патріарха Вселенського Варфоломія, митрополита Калліста (Уера), митрополита Й. Зізіуласа, протоієрея Г. Завершинського та інших; у католицизмі – до праць кардинала Ж. Данієлу, кардинала А. де Любака, Р. Паннікара, К. Ранера; у середовищі протестантських мислителів – до ідей П. Тілліха, К. Барта, Е. Бруннера, Ю.Мольтмана, Д. Зелле, Х. Кокса, Г. Кюнга та інших. В контексті вітчизняної релігійної та соціально-політичної ситуації – до діалогічних ідей лідерів християнських церков в Україні останніх трьох десятиліть: митрополита Епіфанія, патріарха Філарета, митрополита Онуфрія, митрополита Володимира, митрополита Макарія, митрополита Мефодія, верховного архієпископа Святослава, кардинала Любомира (Гузара), протоієрея Г. Коваленка, М. Черенкова та інших.

Щодо релігійно-філософської рецепції діалогу, то глибоке осмислення цього явища знайшло своє втілення в класичних працях М. Бубера, Ф.Розенцвейга, Ф. Ебнера, Е. Левінаса, Ю. Мольтмана, М. Бахтіна, С.Булгакова, О. Лосєва, Ю. Лотмана та інших. Особливого значення для нас набуває творча спадщина М. Бубера та Е. Левінаса, яка помітно вплинула на діалогічні ідеї представників сучасної православної теології діалогу.

Заслужують на увагу розвідки, в яких висвітлене антропологічне підґрунтя діалогічної взаємодії – Ж.-П.Сартра, Л.Фейєрбаха, М.Гайдеггера. Плідною для нашого дослідження стала методологічна пропозиція, яку свого часу обґрунтував Ф.Тьоніс, щодо поділу наявних спільностей людей на спільноти та суспільства. Відповідно до означених позицій, християнську громаду доречно було б охарактеризувати як спільноту духу, адже саме спільні цінності, а не кровна чи просторова спорідненість є тим, що центрує таку громаду (Gemeinschaft у Тьоніса). Ідейним продовжувачем Ф. Тьоніса вважаємо М. Маффесолі, здобутком якого є обґрунтування актуальної для постмодерного соціального порядку парадигми трайбалізації (з англ. tribe – плем'я) – утворення «нових племен», що, через полілогічні практики, в кінцевому підсумку має сприяти згуртуванню всього суспільства.

Аналітика сучасного стану та перспективи теології діалогу потребує звернення до ідей філософів – дослідників специфіки соціальності та самовиявлення духовної й моральної традиції в сучасних умовах. З-посеред них цінними для нас є ідеї, висловлені в працях З. Баумана, В. Гьосле, Є. Шацького, Е. Фромма, Ж. Бодрійяра, М. Фуко, Ж. Дельоза, Ф. Гваттарі, Ю. Харарі, а також сучасного православного теолога з вражаючою філософською ерудицією Д.Б. Гарта. У

контексті реалій інформаційного суспільства та намагання теології діалогу конституювати «буття як спілкування» постає необхідність аналітики концепцій К.-О. Апеля та Ю. Габермаса, а саме таких їхніх ідей: «ідеальне комунікативне співтовариство» / «реальне комунікативне суспільство», «інтерсуб'єктивність», консенсус тощо, завдяки яким прояснюється соціальне самовиявлення феномену діалогізму в православних громадах.

З-поміж вітчизняних і зарубіжних досліджень, присвячених ґрунтовному вивченню генези та специфіки християнської традиції загалом і православної традиції зокрема, назвемо передусім праці Г. Флоровського, Ч.Тейлора, Я.Пелікана, Й. Мейєндорфа, схіархімандрита Софронія (Сахарова), А. Аржаковського, К. Шайо, Ю.Чорноморця, К. Фельмі, А. Доніні.

Серед наукових робіт, присвячених різним аспектам релігійного діалогізму, відзначимо розвідки вітчизняних та зарубіжних науковців І. Богачевської, І. Богдановського, В. Бондаренка, О. Бродецького, І. Васильєвої, Т. Гаврилюк, В. Докаша, В.Єленського, Р. Завійського, С. Здіорука, А. Колодного, І. Кондратьєвої, Л.Конотоп, Г. Панкова, Р. Рупової, О. Сагана, П. Сауха, Р. Соловія, С. Таранова, Л. Филипович, М.Черенкова, Ю.Чорноморця, С. Чурсанова, З. Швед, В. Шевченка, Л. Шугаєвої, С.Шкіль, О.Возняк, Д. Калача, М. Лукашенко та інших.

У *підрозділі 1.2 «Теологія діалогу в системі сучасної православної теології»*, відповідно до завдань нашого дослідження, окреслено межі феномену «теологія діалогу» в системі сучасної православної теології. Огляд джерельної бази дослідження та наукових розвідок із теодіалогічної проблематики виявив, що на сьогодні немає чітких методологічних підходів до дослідження теології діалогу. У дисертації запропоновано декілька робочих гіпотез. Передусім, спроба осмислення теології діалогу в річищі концепції окремого теолога. Послугуючись формальними критеріями – назви, в ключі однойменної концепції сучасного російського богослова Г. Завершинського або з позицій системності та комплексності, в ключі койнонічного вчення митрополита Пергамського Й.Зізіуласа. Остання гіпотеза обґрунтована як більш правдоподібна, що надалі й обумовило більш пильну увагу до діалогічного вчення Й. Зізіуласа та до наукових розвідок, присвячених йому, зокрема, праць С. Бортника, Р. Завійського, М. Вольфа, В. Грицишина, А. Дідківського, о. Кирила (Говоруна), К. Фельмі, О. Філоненка та інших.

Окрім означеної спроби прояснення теологічного статусу феномену «теологія діалогу» в руслі концепції певної персоналії, з-посеред можливих варіантів виокремлено гіпотезу щодо належності теології діалогу до теологічного утворення ХХ–ХХІ століття – богослов'я спілкування, що актуалізує перспективи його позиціонування як «третьої традиції», що перебуває в просторі між софіологією та неопатристикою, такої, що становить «самостійну й плідну традицію богослов'я» на засадах доповнювальності до названих (О. Філоненко); намагання розгляду як потенційної спільної мови церковної традиції (Кирило (Говорун)). Наявні в інформаційному полі Православної Церкви й спроби його рецепції як форми релігійного модернізму з подальшою диференціацією за ступенем радикальності трансформаційних процесів, що озвучують фундаменталістськи налаштовані

представники православного кліру. Чітко не артикульованими й не персоналізованими, але можливими є підходи до цього феномену як до інтелектуального дискурсу, що виник у церковному та навколоцерковному середовищах; насамкінець, розгляд за формальними критеріями, у контексті теології родового відмінку, теології предикатів тощо.

Уникаючи гранично широких та, навпаки, редуцціоністських підходів до теології діалогу, обрана стратегія аналітики теології діалогу як сегменту богослов'я спілкування через систематизацію об'єднавчих для цих теологічних утворень концепцій, концептів, ідей та методологічних підходів.

У *підрозділі 1.3 «Методологічні засади та термінологічно-понятійний апарат дослідження теології діалогу»* відзначається новизна поняття «діалог» для християнської традиції. В церковному середовищі воно в широкий ужиток увійшло з 1960 року у зв'язку з поживаленням релігійних відносин у середовищі ліберального крила католиків і протестантів та серед християн «третього світу» (Л. Филипович). Відсутність цього терміну в риториці представників християнських церков не рівноцінна відсутності діалогічного спілкування в релігійному середовищі в більш ранній період, а засвідчує тільки те, що раніше теологія послуговувалася комунікативною універсалією «спілкування». Спираючись на здобутки філософії діалогу та комунікативної філософії, діалогічним спілкуванням вважаємо взаємну, екзистенційно та семантично насичену, суб'єкт-суб'єктну взаємодію, яка в спільноті християн-однодумців відбувається за вектором «поділу цінностей». Діалог стає можливим за умов рівності або принаймні значущості сторін одна для одної. Хоча він і орієнтований на пошук спільних цінностей чи хоча б консенсусу щодо них, елементи діалогічного спілкування може містити й конструктивний конфлікт. Тому діалогічне спілкування актуалізується подвійно: як взаємодія людей, які поділяють певні цінності, та взаємодія людей, яких ці цінності розділяють, коли діалог стає «містком» взаємної легітимації права іншого на аксіологічне самовизначення.

Міждисциплінарність нашого дослідження вимагає відповідної методології, яка поєднала б здобутки філософії діалогу, комунікативної філософії, герменевтики, феноменології й постфеноменології, екзистенціалізму та, звісно, теології, а також здобутків теорії складних систем.

У *другому розділі «Основні концепти сучасної теології діалогу»* систематизовані й осмислені найбільш суттєві характеристики спілкування та діалогу, які транслюють представники різних християнських конфесій, на основі чого запропоновані новітні методологічні підходи до феномену християнського діалогізму.

У *підрозділі 2.1 «Універсальні християнські концепти щодо спілкування»* доведено, що феномен богоспілкування лише умовно можна «схопити» в понятті. З-посеред найбільш коректних визначень цього феномену такі: спілкування з Богом та в Бозі, інтенція до Нього, духовна, словесна та навіть тілесна. Або ж спілкування людини з Богом, згідно із свідченням свідків.

«Насиченість» феномену богоспілкування породжує «надлишковість» понять, за допомогою яких людина намагається описати цей досвід. З-поміж них, крім атрибутивного поняття «діалог», користуємося поняттями дару, зустрічі, відносин (стосунків, взаємин), причетності тощо.

Виявлено, що християнські наративи щодо спілкування розгортаються за логікою гіпертексту. У найкращий спосіб ця логіка прояснюється через метафору «вузла» в Інтернет-комунікаціях, коли, читаючи певний текст та натрапляючи на посилення через один лише «клік», ми переходимо до іншого тексту, що призводить до численних перетинів та повторювань; надає «старим» текстам нових контекстів, породжуючи компіляції, інтертекстуальні паралелі тощо. У якому б руслі християнська теологія не розмірковувала про феномен богоспілкування, головними «вузлами» означеної нарації виступають такі концепти-поняття: дар, Дари, євхаристія, богоспілкування, спілкування, койнонія, причастя, співпричастя, причетність, поклик, вдячність, кенозис, теозис, прийняття дару та Дарів, благодаріння й подяка, іншість та інакшість, служіння, хвала, перихорезис, любов, свобода, відкритість, відносини тощо.

У *підрозділі 2.2 «Філософсько-релігійозна аналітика основних концептів теології діалогу»* особлива увага приділена таким концептам: «дар», «причетність», «зустріч», «відносини». В результаті їх рецепції ми дійшли висновку, що іншим (поруч з смисловим вузлом «дар») концептом, за посередництвом якого можемо експлікувати діалогічну взаємодію, виступає «вузол» «відносини», більш специфічний та методологічно плідний щодо нашої дослідницької проблематики (порівняно з концептом «дар»).

Феномен діалогу в тому вигляді, в якому він представлений у християнській традиції, не редукується до спілкування навіть на рівні систематизації наративів щодо комунікативних універсалій. З огляду на це, християнський діалогізм визначаємо не лише через примат спілкування, а й через домінування відносин, акцентуючи увагу на їхній універсальності – можливості феномену відносин, залучаючи в себе все, нічого не виключати натомість, не розкладаючись на окремі «атоми» віри, емоцій, спілкування, моральності, діяльності тощо, не бути редукованими до жодного з цих феноменів. На наш погляд, спілкуватися (локус комунікації) та, тим паче, поділяти життєвий простір з іншим (локус соціальності) – означає ставитися (виявляти своє ставлення) до нього та через це кристалізувати телос власного життя.

У *підрозділі 2.3 «Діалогізм релігійного досвіду»* осмислюються його діалогічні аспекти. Задля цього феномен релігійного досвіду типологізується за такими критеріями: інтеракціонізм / акціонізм; залучення / перебування поза межами еклезіального спілкування; а також активність / пасивність як додаткові критерії. За цими критеріями виокремлено кілька основних типів релігійного досвіду. За критерієм «інтеракціонізм / акціонізм» – богоспілкування та богоспоглядання. Богоспілкування – взаємодія, двоспрямований процес; дистанція в русі до єднання з Творцем, що долається молитвою. Богоспоглядання – інтенція-сприйняття до злиття з Богом. З додаванням наступного критерію – «належності / неналежності до спільності» розрізняються спільотно-інтеракційне (літургійне) спілкування, або молитва «зі всіма за всіх», та індивідуально-інтеракційне, що, по суті, є індивідуалізованим «словом», сказаним Богові «на самоті, але за всіх» або ж «на самоті за себе». Так само ранжується й богоспоглядання. Критерій «активність / пасивність» не є надлишковим критерієм, оскільки встановлює дискурс відносності

щодо, наприклад, переважно активного богоспількування та переважно, але не суто пасивного богоспоглядання. За цими критеріями діалогічне спілкування в його койнонійному аспекті виступає інтеракційним спільнотним активним типом богоспількування.

Підсумовуючи, під діалогічним спілкуванням у його християнському дискурсі маємо на увазі взаємну, екзистенційно та семантично насичену чітко виражену суб'єкт-суб'єктну взаємодію, яка в спільноті християн-однодумців відбувається за вектором «поділу цінностей», суть інтерсуб'єктивного спілкування.

Підрозділ 2.4 «Поняття діалогу в сучасній християнській теології» присвячений експлікації феномену «діалог», як він розуміється сучасними християнськими Церквами. Показано, що лідерство в розвитку теології діалогу належить Католицькій Церкві, яка, починаючи з Другого Ватиканського Собору, послідовно впроваджує діалогічну стратегію щодо екуменічної співпраці, співпраці церкви та держави, церкви та громадянського суспільства. В документах Католицької Церкви йдеться про «міжрелігійний діалог», «публічний діалог», «діалог-співпричастя» тощо.

Найзатребуванішим у полі публічної риторики всіх християнських церков виступає екуменічний дискурс діалогу, пов'язаний зі стратегією толерантності та діяльнісного «зближення», чому й відповідає комунікативна практика діалогу. Хоча кінцевою метою екуменічного діалогу є намагання, щоб «усі були одно», на цьому етапі набуває поширення діалогічна взаємодія, орієнтована на конкретну діяльнсну співпрацю, а не на найбільш складний й конфронтаційний доктринальний діалог. Це засвідчує тенденцію пошуку церквами того, що їх може об'єднати на противагу роз'єднуючим чинникам. Змістовно ж це виражається через декілька ключових наративів, озвучених очільниками Католицької Церкви: ретроспективного – акценту на спільній історії та констатації, але не засудженні факту розділення церков через догматичні й історичні обставини; актуально – через визнання права кожної з церков на власне розуміння шляху до Бога; перспективно – в надії на прийдешнє возз'єднання на поновлення.

Обговорюються християнськими конфесіями й внутрішньоцерковні аспекти діалогічного спілкування. Мається на увазі діалог-співпричастя як найдосконаліша форма не тільки екуменічного, але й парафіяльного та внутрішньоконфесійного спілкування. Виявляються намагання церков відтворити в своїй практиці «не діалог прав, а діалог життя». Досить помітним, особливо в протестантизмі, є намагання адаптації парафіяльного спілкування до реалій сьогоденного суспільства та свідомості сучасної людини: внутрішньо та зовнішньо, змістовно та процесуально.

Сам же феномен діалогічної взаємодії в сучасній християнській теології позначається семантично спорідненими, але не тотожними термінами: спілкування, комунікація, койнонія (κοινωνία), співпричастя тощо.

У третьому розділі **«Основні підходи до богоспількування в теології та релігійній філософії ХХ-початку ХХІ століття»** актуалізується необхідність пошуку «мови» сучасної православної теології діалогу, що викликає потребу звернення до теологічних пропозицій, наявних у сучасній православної теології, серед яких ми виокремили теоестетичний підхід Д.Б. Гарта, теофеноменологічний

підхід Дж.П. Мануссакіса та, як локус порівняння, ідеї предтеч теодіалогічної парадигми М. Бубера та Е. Левінаса.

У *підрозділі 3.1 «Теоестетичний підхід Д.Б. Гарта»* констатовано, що Д.Б. Гарт та його попередник Г.У. фон Бальтазар надає проблемі спілкування з Богом естетичних конотацій. Бог являється у світі через Красу та Благо; Його інтенція є первинною стосовно людини, яка вже в самому факті власної створеності отримує дар існування. Відмінність і дистанція творіння від його Творця дає можливість вдивитися в красу, реалізовану в інакшості. Краса – ключ до спілкування з Іншим та іншими, радісна взаємність, що є відгуком на його красу.

У *підрозділі 3.2 «Теофеноменологічний підхід Дж. П. Мануссакіса»* прояснено сутність феноменологічного підходу, представленого Дж.П.Мануссакісом у згоді з Ж.-Л. Маріоном, обґрунтована більш інтроперсональна теологічна парадигма, заснована на аналітиці досвіду переживання богоспілкування, який більший, ніж людина може вмістити й витримати. Усе, що ми можемо схопити, шукаючи Бога, – це «сліди» Божі, відображені в Його творінні, відблиск Його слави в обличчі праведного ближнього (іншого), поглянувши на яке, розуміємо, що десь має бути джерело цієї життєдайної енергії.

У *підрозділі 3.3 «Діалогічні парадигми М. Бубера та Е. Левінаса»* доведено, що ці парадигми передбачають граничну відкритість, а значить, і вразливість суб'єктів, що наважуються вступити у взаємодію. Інший стає «Ти» для «Я», що зацікавлений ним, готовий до співпраці, визнає його як гідного учасника стосунків. Доведено, що цей підхід ґрунтується на суб'єкт-суб'єктній домініанті та посиленні локусу «Ти», коли «посередником» між Богом та людиною стає не краса чи чуттєвість, а ближній, інша людина. Відтак, через праксис служіння Іншому людина може долучитися до Трансцендентного Іншого – Творця. Це й становить відмінність означеної парадигми від теоестетичної та теофеноменологічної пропозицій.

З-посеред окреслених підходів обрано теодіалогічний підхід, розроблений М. Бубером та Е. Левінасом і надалі розвинений представниками сучасної православної теології діалогу.

У *четвертому розділі «Койнонія як діалогічна форма соціальності»* виявлено та осмислено діалогічно-комунікативний і діалогічно-соціальний потенціал християнського концепту «койнонія», що й детермінує необхідність його дослідження не тільки у річищі комунікативної теорії та практики, а й особливого типу соціальності.

У *підрозділі 4.1 «Концепт койнонії в сучасній теології»* увага привертається до того, термін «койнонія», будучи полісемантичним і належним до «неперекладностей», може бути проясненим з опертям на його культурно-історичну семантику, тобто в казуальному, контекстуальному аспекті. Найбільш загально ним позначаються: по-перше, субстанція, тобто сакральний предмет (Дари), навколо якого відбувається богоспілкування; по-друге, реляції, а саме внутрішньоіпостасні стосунки; стосунки людини з Богом та людей між собою в Бозі. Сакраментальний дискурс терміну «койнонія» найбільш часто актуалізувався завдяки розуміння його як «співпричастя», «спілкування» та «спільності». А імпліцитно, з огляду на мету,

через дискурс єдності: у внутрішньотроїчному, теоантропологічному й еклезіальному контекстах.

У *підрозділі 4.2 «Культурно-історичні контексти розвитку койнонійної соціальності»* доведено, що цей тип соціальності був сформований за часів есхатологічного християнства. В цей період християнські громади виступали як громади-койнонії – спільноти, засновані на безпосередньому, не відчуженому спілкуванні в модусах «учнівство» та «братство». З трансформаціями християнства за часів імператора Костянтина та перетворенням його на державну релігію, відбулося підсилення діалогу Церкви з державою. Християнська громадськість перетворилася на об'єкт впливу й патерналістського піклування з боку означених комунікуючих сторін. Поступово формалізувався й статус православної громади, яка набула топологічних і організаційних конотацій: спочатку в зв'язку з її міським розташуванням; потім із приналежністю до певного храму як осередку громади. Це й ознаменувало поступовий перехід від громади-койнонії до сучасної моделі – громади-парафії. Більш точно, враховуючи не тільки парафіяльний, але й рівень єпископської громади – громади-еклезії, що й узаasadничило семантичний «дрейф» – від співжиття християнської громадськості як братерства у бік його топологічного (тобто прикріпленого до певного місця) або ж організаційного (тобто прикріпленого до організації) функціонування.

В добу середньовіччя християнство стало чимось на зразок суспільного договору, конвенційно узгодженого раніше, взаємно підтвердженого всіма значимими сторонами угоди, а значить закритого для коректури навіть за умов складності життя та змінності обставин. У результаті цього сформувалася християнська спільнота та водночас суспільство, більш «розсіяні» просторово та темпорально, проте все ж «скріплені» аксіологічно. Існування християнської громади-парафії, підпорядкованої Церкві як структурованій ієрархічній організації, ще більше унаочнило формалізаційні процеси всередині християнської громадськості.

Реформація, через заперечення клерикалізму, нерівності між священиком та мирянами (еклезіальної та герменевтичної), підсилення примату особистої віри тощо стала кроком до поновлення громади-койнонії. Модель соціального самоздійснення протестантських громад відрізнялася від ескапістської соціальної моделі громад доби есхатологічного християнства. Якщо останні намагалися замкнутися від світу, то протестантські громади активно розбудовували «острівці» християнського життя, пристосовуючись та пристосовуючи реалії капіталізму до християнського ідеалу.

Підрозділ 4.3 «Ідейні джерела койнонійної парадигми» присвячений виявленню ідейних джерел цієї теоретичної системи. Констатовано, що православна теологія діалогу виступає тріадологічно акцентованим ученням, орієнтованим на переосмислення тринітарного догмату Церкви під кутом зору відповідних ідей святителя Афанасія та отців із Каппадокії – Василя Великого, Григорія Богослова (Назіанзіна) та Григорія Ниського. Застосувавши аналогії за «образом буття та відношень», ці богослови запропонували ідеї, парадигмальні для теології діалогу: учення про іпостась, койнонію та монархію (Отця).

Основні постулати православної тріадології, екстрапольовані на теоретичну систему богослов'я діалогу, найповніше виявилися в койнонійній парадигмі. До означених тріадологічних постулатів, які обумовили специфіку православної койнонійної парадигми, зараховано такі: єдиносутнісність та водночас відмінність внутрішньотроїчних стосунків, що надалі розвивається в концепти інакшість, діафора, діайрес (Й. Зізіулас). Примат повноти Божественної природи, який поширюється на кожне Божественне Лице, що в богослов'ї діалогу набуло розвитку в контексті бачення комунікативної спільноти як спільності соборних особистостей, у всій їхній повноті та взаємозалежності. Важливим став і постулат вільного дарування, що трансформувалося в розуміння спілкування як Дару навколо причасних Дарів, даних Богом людям для співбуття з Богом та в Бозі.

У *підрозділі 4.4 «Концепція кінонії Миколи Афанасьєва»* розглядається суть його кінонійних ідей. Обґрунтовується їх євхаристичний універсалізм, тобто ототожнення повноти еклезіального спілкування з таїнством євхаристії – квінтесенцією природи Церкви. Койнонійний субстанціалізм – пов'язування кінонії безпосередньо з таїнством прийняття Дарів, призначених поєднати співпричасників, членів християнської громади, з Тілом Христа. Тобто через субстанцію – субстанціонально. Також спільнотний локалізм – посилення значення окремої громади, межі якої збігаються з її євхаристійними межами, асоціюючи Церкву не з церковними структурами чи ієрархією, а з повнотою парафіяльної євхаристії. Помітним у його вченні є койнонійний колективізм – примат соборної особистості, конституйованої еклезіальною спільністю. Насамкінець, спостерігаємо «м'який» койнонійний елітаризм – розділення світу на християн (своїх, Ти) та «належних світу» (інакших) з інтенцією до мінімізації автентичного спілкування з останніми та водночас визнання й прийняття інших християнських конфесійних сімей навіть за умов відсутності спільного причастя. Отже, узасадничення пріоритетності подібності, а також іншості, але не інакшості, яка загрожує єднанню.

У *підрозділі 4.5 «Вчення про «communion» Йоанна Зізіуласа»* увага сконцентрована на досить системній та послідовній койнонійній парадигмі Й. Зізіуласа. Її аналітика засвідчила, що теолог обґрунтовує більш особистісно центрований варіант євхаристійної еклезіології, доповнивши євхаристійне богослов'я еклезіологією спілкування. Персоналізм його вчення, актуалізований у концепті особистісності, вибудований відповідно до принципів тринітарного богослов'я та є намаганням конституювати особистісне й еклезіальне буття за зразком іпостасного образу буття та відношень. З-поміж найбільш вагомих ідей Й.Зізіуласа, плідних з позицій сучасної теології діалогу, можна назвати такі: зближення понять лица та іпостасі з одночасним наданням поняттю «іпостась» (особа) онтологічних конотацій, що розвиває іпостасний (особистісний) підхід до троїчного Бога; примат іпостасного буття (буття в інакшості) порівняно з приматом (природи) єдності Бога; розгляд внутрішньоіпостасної взаємодії в реляційному контексті (відношень та койнонії); емпірична акцентованість цієї теологічної системи; розробка ідеї причинності внутрішньотроїчного буття, так звана монархія (Отця), що узгоджується з ідеями відкритості, свободи, любові та водночас невимушеної асиметричності внутрішньоіпостасних відношень.

Й. Зізіулас створив субстанціалістсько-реляційну концепцію койнонії, яка синтезує сакраментальні «що» (субстанцію, природу, інституцію) і сакраментальне «як» (відносини, спілкування). Не відкидаючи койнонійного субстанціалізму в дискурсах Дарів (Тіло), він розвиває їх співвідносний контекст у дискурсі Дару (Спілкування). Звідси телосом койнонії стає не тільки результат – єдність, а й процес – єднання. Єднання ж своєю «субстанцією» має спілкування. Отже, богослов, витлумачуючи свою персоналістичну онтологію, перебуває на критичних позиціях щодо онтотеології. Посилення персоналістичної компоненти створює апологію принципу монархії (Отця) через закладання парадигмальної ієрархії «Перший до наступних» та «Один до інших» на парафіяльному, помісному, всеправославному рівнях.

Учення Й. Зізіуласа засноване на більшому, порівняно з М.Афанасьєвим, койнонійному егалітаризмі. Це досягається через обґрунтування принципу вагомості іншості й інакшості як передумови автентичного, за аналогією до внутрішньотроїчного, спілкування. Мислення Бога як абсолютно Інакшого кореспондується із сприйняттям інакшості братів у вірі та з необхідністю має призвести до толерування щодо інакшості, що сприяє не лише екуменічній взаємодії, а й діалогу християн з радикально інакшими – «належними світу». Саме в цьому ми вбачаємо вплив представників філософії діалогу, зокрема Е. Левінаса та М. Бубера.

У *підрозділі 4.6 «Особистість та спілкування у теології Х. Яннараса»* розглянуто екзистенціалістськи орієнтовану концепцію спільнотності Х. Яннараса, відповідно до якої теологія має ґрунтуватися на досвіді спілкування та відносин у спільноті з урахуванням життєвого світу – простору цих взаємин. Досвід міжособистісної взаємодії не є чимось додатковим щодо суб'єкта, а реалізацією його суб'єктності, коли екзистенція не може існувати у модусі монади, але через подолання самозамкненості. Мається на увазі досвід екстатичності, який Х. Яннарас, наслідуючи Ареопагітики, називає прагненням природи – Бога і людини – до взаємної зустрічі. Відкритість іншого у відносинах екстатичної взаємодії і є істиною, а істина є відносинами – «безпосередньою особистісною близькістю». Любов як особлива екстатична інтенція дозволяє здійснити вихід за межі онтотеології до справжньої буттєвості, яка є особистісною. Міжособистісні відносини не можуть бути об'єктивованими, бо вони є подією. З цього випливає, що саме церковні громади здатні бути носіями «справжньої» соціальності та «справжнього» спілкування, що досягається завдяки безпосереднім соціальним зв'язкам, які дозволяють досягнути політики справедливості та самопожертви, відносин творчих чи церковних, відносин любові родинної чи соціальної. Така спільнота як спілкування вільних особистостей не є результатом конвенції, а «простором соціального індетермінізму», в якому можливі різні позитивні моделі поведінки: від подолання індивідуалізму та торжества святості людини тощо. Підсумовуючи, Х. Яннарас пропонує стратегію, орієнтовану на відродження істинного спілкування, насамперед на рівні парафій та місцевих громад, що згодом має призвести до парадигмальних трансформацій суспільства.

Підрозділ 4.7 «Емансипація спільнотності в теології К. Говоруна»

присвячений рецепції його концепції християнської спільнотності, заснованої на постструктуралістських засадах. К. Говорун пропонує лінгвальний проект розуміння церкви, коли церковним структурам надається значення граматики, а церкву уподібнюють до мови. З цією метою він, по-перше, намагається феноменологічно схопити та герменевтично витлумачити саму сутність церкви та громадянського суспільства, а по-друге, здійснює історичну критику і теоретичну деконструкцію усіх нашарувань, які століттями утворювалися навколо сутностей церкви і християнського суспільства. Цілком у дусі романтичного модернізму сутність церкви цей український богослов вбачає в універсальній спільноті, а її прояв, «іпостась» – у місцевій церковній спільноті. Ієрархічні структури ж характеризує як такі, що виникли з функціональних міркувань – необхідності координування дій, обрання нових предстоятелів місцевих спільнот, розв'язання конфліктних ситуацій тощо, тобто в дискурсі надбудови над горизонтальним спілкуванням місцевих церковних громад. Ці функції, спочатку дуже обмежені, поступово ставали все ширшими, що й створило підґрунтя для «еклезіологічної ересі» – приписування означеним утворенням занадто значної ваги, коли ж насправді вони є хібною, «віртуальним» феноменом на тлі місцевих церковних громад – утворення «реального». З цього й випливає пропозиція К. Говоруна щодо певної реформації православної церкви, при якій має відбутися значне посилення християнської спільнотності на тлі суворого обмеження церковного ієрархізму. Здійснюючи історичну рецепцію етапів формування еклезіальної самосвідомості, він звертає увагу на засадниче значення для еклезіології доби постмодерну бачення церкви як спільноти та спілкування (Г. Гренц) й актуалізує нагальну потребу для церкви бути відкритою до постмодерного соціального різноманіття, що повинно виявитися у примиренні – складного ціннісного, комунікативного й навіть психологічного феномену, який актуалізується лише за умови визнання та самоусвідомлення церквою власного історичного різноманіття, негомогенної природи та багатства історичних форм церковного життя.

У п'ятому розділі «Принципи сучасної православної теології діалогу» на основі праць митрополита Й. Зізіуласа, Патріарха Вселенського Варфоломія, Калліста (Уера), прот. Г. Завершинського та інших представників цього теологічного утворення названо й обґрунтовано основні принципи сучасної православної теології діалогу: «іпостась-у-відношеннях», принцип підтвердженого діалогу, принцип асиметрії спілкування, принцип євхаристійно-літургійного централізму, принцип емпіризму, принцип пізнання через спілкування.

У підрозділі 5.1 «Принцип «іпостась-у-відношеннях» доведено, що цей методологічний принцип кореспондується з тринітаризмом, але не зводиться до нього; так само як і тринітаризм – не редукується до принципу «іпостась-у-відношеннях». Якщо тринітаризм фіксує єдність трансцендентного (реляції) та іманентного (природа) буття в Бозі, то принцип «іпостась-у-відношеннях» акцентує увагу на особі як на комунікативній реальності, що рішуче заперечує ескапістські й іммобілістські інтенції, властиві православ'ю попередніх століть. За таких обставин для людської особи бути по-справжньому означає ставати ядром якнайширшої

мережі взаємозв'язків, поєднуватися взаємними участю та обов'язками, жити за аналогією з внутрішньотроїчним буттям у свободі та «практичній солідарності» – обопільній діалогічній взаємодії задля здійснення певної мети (Патріарх Варфоломій). У богослов'ї діалогу відбувається онтологізація відносин у модусі взаємного інтеракційного «спілкування». Істотно, що якщо тринітаризм фіксує увагу на динамізмі сутності, то принцип «іпостась-у-відношеннях» – на сутності динамізму, що самовиявляється не тільки у модусі спілкування, а й модусах стосунків та зустрічі, на що звертають увагу Патріарх Варфоломій, К. Уер, А. Сурозький, власне діалогічної взаємодії, як це спостерігаємо у Г. Завершинського.

Підрозділ 5.2 «Принцип підтвердженого діалогу» актуалізує дискурс, який, на нашу думку, є ключовим для розрізнення койнонічних та некойнонічних форм релігійного досвіду, адже обґрунтовує такі атрибутивні щодо койнонічної взаємодії, вимоги: по-перше, суб'єктності всіх учасників діалогу; по-друге, їхньої активної й водночас асиметричної взаємодії; по-третє, так би мовити, завершення кожного локального типу взаємодії через таке саме суб'єктне «підтвердження». Означений принцип становить варіацію принципу діалогізму, адаптованого до християнської догматики та виступає методологічним аналогом перихорезису, логічним продовженням й уточненням ідеї монархії (Отця), призначеної прояснити не лише змістовність цієї ієрархії, але й її процесуальність. Ідеться про поєднання ієрархічності в діалозі за допомогою унікальної ролі кожного з учасників у його триванні. Стосунки між іпостасями Трійці є вічним діалогом у любові, абсолютною узгодженістю, але так само тристороннім – за образом таїни тринітарної єдності з міркувань уникнення перетворення його на прихований монолог (Г. Завершинський). Отець і Син перебувають у вічних стосунках взаємної абсолютної перихоральної любові, яку вічно засвідчує Святий Дух. Взаємопроникнення розкривається в Слові Отця та засвідчується Святим Духом, який є вічним свідком їхніх відношень. Отець породжує інакшість Сина та зводить інакшість Святого Духа, є вічним «джерелом» божественного діалогу (Г. Завершинський).

На еклезіальному рівні присутність другого «Ти» пов'язується з соборним «Ти» «братів у Христі», що опосередковує спілкування з Богом «спілкуванням багатьох» (Й. Зізіулас). Це запобігає абсолютизації індивідуального досвіду богоспілкування, перетворенню його на нарцисичне переживання його інакшості в собі, з чого й випливає літургійний аспект «другого Ти» (Й. Зізіулас).

У **підрозділі 5.3 «Принцип асиметрії спілкування»** доводиться, що названий принцип пропонує варіацію діалогізму, адаптовану до християнської догматики. Він є методологічним аналогом перихорезису, логічним продовженням та уточненням ідеї монархії Отця, призначеної прояснити не тільки, образно говорячи, змістовність, текстуальність цієї ієрархії, але й її процесуальність. Ідеться про поєднання ієрархічності в діалозі за допомогою унікальної ролі кожного з учасників у його триванні.

Означений принцип своїм джерелом має вчення про монархію (Отця) як абсолютного Одного, Першого (Дарувальника), причину, ієрархічного первня

Трійці, який детермінує її несиметричну єдність. У богослов'ї діалогу це трансформується в досить розлоге системне вчення про асиметричність спілкування на внутрішньотроїчному, міжособистісному, еклезіальному, літургійному рівнях. Цей принцип має два виміри: ієрархізм і асиметрія в спілкуванні та ієрархізм і асиметрія в спільності. Слід, однак, зауважити, що внутрішній порядок є непримусовим та в жодний спосіб не нівелює примату свободи й любові у відношеннях як на внутрішньотроїчному, так і на ікономічному рівнях. Цей принцип має два теологічних, але не досить ідентичних формулювання – «Один до багатьох» та «Перший до наступних», розгортаючись за певною логікою – від визнання Бога як абсолютного Одного та Першого стосовно інших іпостасей Трійці, – він екстраполюється на інші рівні буття як спільності в спілкуванні. У нормі ж він засвідчує ієрархічну причинність, детермінує порядок та асиметричність спілкування, коли завжди є онтологічно більш значущий порівняно з тобою та, навпаки, ти можеш бути більш значущим порівняно з кимось ще. Однак не применшує твоєї особистісної цінності та зобов'язує тебе співвідносити власні інтенції з інтенціями інших людей, відтворюючи образ відношень Трійці. Завдяки цьому принципу встановлюється тезаурус і послідовність дистанцій у модусах «між» та «після» щодо різних рівнів койнонічного спілкування.

Підрозділ 5.4 «Принцип євхаристійно-літургійного центрizmu» артикулює увагу на спільному у відмінному та відмінному у спільному, з опертям на підходи до літургії в євхаристійному богослов'ї та богослов'ї «communion» Й. Зізіуласа, що гармонізуються в межах аксіологічних завдань теології діалогу. Методологічно цей принцип сформований за логікою синтезу субстанціалістських та несубстанціалістських (реляційних) підходів до койнонії, орієнтуючись здебільшого на її євхаристійний дискурс. Цей дискурс обраний за критеріями актуальної найдосконалішої еклезіальної форми християнської койнонії, що синтезує прийняття Дарів (Тіла) та прийняття Дару (спілкування/спільності). Звідси випливає розуміння найдосконалішої форми християнського діалогічного спілкування – спілкування у співпричасті. Євхаристія виступає таїнством, в якому «реалізуються всі аспекти спілкування: Бог повідомляє себе нам, ми вступаємо в спілкування з Ним, учасники таїнства вступають у спілкування один з одним, а все творіння через людство вступає в спілкування з Богом» (Й. Зізіулас). Новизна пропозиції богослов'я діалогу щодо євхаристійної койнонії полягає в акценті на літургії як на благодарінні не тільки за Дари, але й дар інакшості, коли в літургії спілкування та інакшість реалізуються *par excellence*, що закономірно, адже відтворює відношення між спілкуванням та інакшістю в Святій Трійці (Й. Зізіулас). Це активізує інтенції до «літургії після літургії» – примирення та діяльного служіння іншому та інакшому.

У **підрозділі 5.5 «Принцип емпіризму в богослов'ї діалогу»** увага зосереджується на тому, що в теології діалогу питання: «що таке Бог?» мислиться через дискурс «як» в ключі характеристик внутрішньотроїчного буття. А сакраментальне «як» – це буття у спілкуванні. Так само й автентичне людське життя мислиться як буття у спілкуванні. Християнське життя ж розуміється як діяльне втілення віри, що найбільш повно досягається в еклезії. Означені інтенції

мають такі наслідки: по-перше, зменшується теологічна вага проблеми богоспоглядання; по-друге, неакцентованість, точніше «розчинення» богопізнання в богоспілкуванні, що так само затьмарює інтенції богопізнання, що досить помітно віддаляє теологію діалогу як від споглядальної, так і від теогностичної ліній розвитку християнської теології. Досвід богоспілкування постає як активність (внутрішня та зовнішня), що виявляється у досвіді-діяльності й досвіді-переживанні, а також значимості їхнього поєднання.

Найбільшої повноти ці два модули койнонічного досвіду набувають у літургії, що є парадигмальним феноменально насиченим праксисом койнонії. Її просторова, темпоральна, містеріальна зосередженість відповідає духу християнства – релігії воплощеного Бога, земна зустріч з яким теж досягається через зануреність у матерію. Такими подіями воплощення є насамперед, Слово, втілене в молитві; Зустріч, втілена в таїнстві; Божественні енергії, втілені в церковному мистецтві. Діяльнісно це виявляється в промовлянні слів молитви, споживанні євхаристійних дарів, спогляданні божественної краси в церковному мистецтві. Процесуально – у, так би мовити, «логіці» православного богослужіння: від Слова до повноти спілкування з Богом у Причасті. Чуттєво, з позицій переживання – у зверненні до всіх чуттів і людських здібностей сприйняття.

Підрозділ 5.6 «Принцип пізнання через спілкування», розкриваючи сутність цього принципу, обґрунтовує, що теологія діалогу покладає проблему пізнання Бога онтологічно, пов'язуючи його не з набуттям істини, а з життям у ній. Мається на увазі розуміння богослов'я не як нагромадження знань про божественну природу, сукупність вчень та передань, але як «зустріч із живим, особистим Богом – Отцем, Сином і Святим Духом», коли православна віра починає тлумачитися як «особиста зустріч та особистісний стосунок любові й довіри до особистого Бога, з яким ми можемо спілкуватися» (Патріарх Варфоломій). У зв'язку з цим переосмислюються орієнтири та змінюється сам зміст поняття істини, їй «накидаються» не гносеологічні, а екзистенційні конотації. Істина про Бога перетворюється на істину в Бозі. Цим узасадничується методологічний перехід: від намагання зрозуміти істину до намагання жити в ній навіть за умови неможливості знання її повноти. «Крихти» знання про трансцендентне, доступні людині, не можна підносити у якості результату індивідуальних людських зусиль. Йдеться про подаровану можливість спілкувалися з Ним не наосліп, задля чого Він трохи відкриває нам власну Таїну. Готовність до спілкування з Творцем з боку людини має кореспондуватися з намаганням конституювати власне буття як спілкування, але, в жодному разі, не навпаки, спілкування – як буття.

Шостий розділ «Перспективи розвитку православної теодіалогіки та неокойнонії-громади» присвячений висвітленню способів самовиявлення койнонії-теорії та койнонії-праксису у сучасному суспільстві.

У **підрозділі 6.1 «Духовні тенденції сучасної доби, значущі для трансформації теології діалогу»** звертається увага, що основну конкуренцію християнству в духовному просторі сучасного суспільства становлять цінності ринку та споживацького суспільства як племені ринку (Ю.Н. Харарі). «Людина ринку» й водночас пересічний представник споживацького суспільства мету життя

вбачає в набутті добробуту, комфорту та отриманні задоволень «тут і зараз». Ринок переступає межі ідеологій, формуючи ідеальний простір не як місце зустрічі, а простір порожньої дистанційованості, що поглинає будь-яку дистанцію (Д. Гарт), в тому числі й людську особистість та віру в Бога, перетворюючи їх на товар. Логіка ринку, підпорядкована логіці мінової вартості, формує людину як монадичного споживача – «ринкового Протея», ситуативне Я», яке не стільки пристосовується до ситуації, скільки пристосовується ситуацією до ринкового ідола. Ринок примушує людину до такої самої знеособленої комунікації з іншими людьми. За цих обставин відбувається ринкове оцінювання та знецінювання людської особистості, переведення її в дискурс функціонального призначення, що конститує кардинально іншу, порівняно з християнською, антропологічну модель.

Антидіалогічним та антикойноніним потенціалом відрізняється й споживацтво, яке надає перевагу інтенціям споживання над інтенціями спілкування, конструюючи консюмеристську метафізику духів як квазірелігійний культ. Антидіалогічність цієї життєвої стратегії впливає із зміщення вектору спілкування від діалогу – спілкування з приводу цінностей (ідеальних – особистісних та спільнотних) у бік псевдодіалогу – спілкування навколо цінностей (матеріальних і ідеальних, призначених для індивідуального та колективного споживання). Аксіологічно, від вищих цінностей – Бога, добра, краси, справедливості до їхнього забуття у прагненні набуття певної речі, послуги, враження.

Вагомою з теодіалогічних позицій є зміна статусу Іншого та Чужого в сучасному суспільстві. Сутність цих змін полягає в розмиванні межі між Мною та Іншим; Іншим та Чужим і навіть Мною та Своїм, Мною та власним «Я». Окрім позитивних наслідків приборкання агресивних спонук у суспільстві, така невизначеність екзистенційних меж має негативні наслідки не тільки для кристалізації людської особистості, але й для соціальності загалом. Коли «Чужий» нікуди не зникає, а ховається в тіні, перетворюючись на «Незнайомця» (З. Бауман), складається ситуація невизначеності екзистенційної відстані між комунікантами. Це дезорієнтує людину в обрані комунікативних і соціальних тактик, покладанні стратегії власного життя.

Серед інших складностей актуалізації православної теодіалогічної парадигми слід назвати індивідуалізацію та, особливо, атомізацію суспільства, що перебувають у суперечності з койноніною і соборною парадигмами.

Заслуговує на увагу й трансформація комунікативного простору сучасного суспільства, наповненого модульними сенсорно насиченими комунікаціями, віртуалізованим спілкуванням у новоствореному комунікативному просторі мережі Інтернет. Ці аспекти, маючи амбівалентний вплив на стан соціальності сучасного суспільства, втілюють його найсуттєвіші комунікативні тенденції: естетизацію та зростання ваги «швидких» комунікацій, підміну глибини комунікацій їхньою різноманітністю; тенденції до відсторонення людини від безпосереднього спілкування на користь віртуального тощо.

Названі ознаки сучасної доби є «викликами» для православ'я. Його «відповідь» залежить від актуалізації дискурсів православної теології діалогу, когерентних сьогоденню.

У підрозділі 6.2 «Громада-неотрайб та майбутнє православної еклезії як екзистенційної спільноти» досліджено еклезіальні та соціальні перспективи православ'я, які ми пов'язуємо із розвитком «горизонтальних» зв'язків, що найбільш повно відповідає не тільки «духу» християнської Церкви, але й структурній (мережевій) організації сучасного суспільства.

Ця місія під силу малій соціальній групі, яка не пропонує програм та стратегічних рішень щодо адаптації Церкви, натомість «одомашнює» сучасність. Відбудовування православної громади стане успішним, якщо це буде здійснюватися за зразком функціонування «нових племен» («неотрайбів») – невеликих груп екзистенційної мережі, заснованих одночасно на релігійному дусі (*religare*) та на локалізмі (близькості до центру) (М. Маффесолі). Безпосередні горизонтальні стосунки, згуртованість і мобільність, готовність як до спільної відповіді на загрози, так і до суголосного переживання радості – атрибутивні якості неотрайбів – прийнятні для сучасної православної громадськості.

Майбутнє православної громадськості пов'язуємо з розвитком «вузлової» соціальності, коли «вузлом» виступає кожна окрема громада. За таких обставин гранично значущими стають взаємини її членів між собою. Перспективним вважаємо й розвиток православної громадськості за принципом ризоми – сітчастої структури, що розростається вшир, коли будь-яка точка ризоми зв'язана з будь-якою іншою, на відміну від дерева або кореня, які фіксують порядок загальною (Ф. Дельоз, Ж. Гватаррі). Когерентні парадигми ризоми та вузлової соціальності досить гармонійно узгоджуються з парадигмою соборності як способу спів-включення членів громади до спільного койнонічного «я» – Церкви-Христа. Водночас варто пам'ятати, що Православна Церква, організаційно побудована як дерево, ніколи не стане суто ризоною. Тому перспективу її розвитку ми вбачаємо в поєднанні цих двох типів організації.

Схиляємося до думки, що на сьогодні чи не найсуттєвішим, після аксіологічного, чинником згуртування християнських громад виступають спільність почуттів та інтересів. Сучасна людина, перебуваючи в жорсткому конкурентному середовищі та відчуженні від інших людей, потребує «острівців» «теплої соціальності» (термін наш – Н.І.). Малі соціальні групи – койнонії-неотрайби (термін наш – Н.І.), найбільш сприятливі для відсторонення від зовнішньої – «холодної соціальності» (термін наш – Н.І.) та встановлення довірливих стосунків інтерсуб'єктивного спілкування. Основою майбуття православної громади виступає релігійне почуття як модуляція пристрасті (М. Маффесолі), привабливість якої полягає в тому, що вона, як і будь-яка пристрасть, змушує людину відчувати себе живою та відчувати себе собою. Відволікає її від логоцентричних абстракцій, замінюючи їх досвідом душевності та безпосередності сприйняття; відсторонює від звички стратегічного планування у бік життя «тут і зараз» у повноті відчуттів, у спонтанності та невимушеності, що, до речі, є своєрідною даниною язичницькій струні душі, присутньої в будь-якій людині чи народові.

Особливо відчутною потреба у «теплій соціальності» стає в умовах дегуманізованого міського життя (особливо життя в мегаполісах), які і відрізняються великою кількістю, так би мовити, «щільністю» неотрайбів та

відсутністю чітких кордонів між ними. «Фізична» невизначеність екзистенційних «меж» потребує ментального компенсатора-корелята, яким і стають емоційно-чуттєві переживання. Почуття та переживання засвідчують справжність людського існування. Поділені щирі почуття утворюють етос певної спільноти – чи не найпотужніший локус єднання як передумову спілкування та солідарності. Така ціннісно-емоційна солідарність надає шанс і моралі, не у дискурсі відповіді людини на систему детермінованих суспільством імперативів, а у вигляді спонтанного вияву кращого в людській істоті. Йдеться про ситуацію, коли моральна поведінка виникає емерджентно всередині швидкоплинних солідарностей (З. Бауман), актуалізуючись водночас ситуативно, але й закономірно – як вияв духовного закону, закладеного в кожній людині.

Наступним наслідком співіснування «пліч-о-пліч» численних неутраїбів стає необхідність присутності Церкви в житті людини «поруч та завжди», коли великі храми стають не актуальними, натомість настає період храмів «крокової доступності». Мається на увазі потреба активізації та урізноманітнення способів комунікації Церкви із суспільством, що дозволяє їй конкурувати на «ринку ідей», соціально виживати та підсилювати «вагу» в сучасному світі. Ознакою часу вважаємо «розширення» фізичного простору еклезії засобами віртуальної «архітектури», за допомогою мережі Інтернет та інших новітніх інформаційних технологій. На наш погляд, таке розширення, звісно, з певними обмовками (приміром, у випадку таїнств), не суперечить сутності громади-парафії. Адже «прикріплення» громади до храму не спростовує його місії бути місцем зібрання братів у вірі для сумісної молитви. Не стіни храму, а спільна молитва робить цей простір сакральним – «намоленим».

Щодо перспектив діалогічного звучання православної еклезії-церкви, то історія більшості помісних православних церков постсоціалістичних країн виявляє їхнє тяжіння до діалогу з більш сильним партнером – державою чи, принаймні, орієнтацію на впливові політичні сили всередині держави. Це засвідчує труднощі їхньої відмови від цивілізаційної спадщини візантизму, що особливо помітно на прикладі етатистської позиції Російської Православної Церкви, відтворення нею цезаропапистської моделі співпраці з державою, незважаючи на мілітарну імперську політику російської влади.

Вважаємо, що найближчі десятиліття Православна Церква в силу історичних, політичних та геополітичних причин балансуватиме між громадянським суспільством, державою та глобальними агентами впливів. Саме в такій послідовності: по-перше, з громадянським суспільством, по-друге, з державою та іншими потенційними партнерами вона й буде намагатися будувати діалог.

У підрозділі 6.3. «Теодіалогіка як парадигма полілогічної соціальності» запропонований проект розвитку православної теології діалогу, який має стати основою для діалогічно-комунікативного та діалогічно-соціального праксису Православної Церкви. Під теодіалогікою (термін наш – Н.І.) маємо на увазі теоретичну модель, в основі якої покладена ідея православної громади та Церкви як «діалогу діалогів», коли основним осередком (вузлом) діалогізму стає окрема православна громада. Проведено розрізнення, з одного боку, теодіалогіки, а з

іншого, логіки, теології, діалогії, діалектики тощо. Розкрито специфіку теодіалогічної парадигми в ключі його значення для майбуття Православної Церкви. Цінність теодіалогії для православ'я, на нашу думку, полягає в адаптивно-адаптивному (адаптаційно-адаптуючому) потенціалі, вкоріненому в інтенції проектування. Під проектуванням маємо на увазі здатність передбачати (звісно, у фігуральному сенсі цього слова) історичне майбутнє православних громади та церкви і православ'я загалом в світлі актуальних ціннісних, соціально-політичних, етичних та навіть економічних тенденцій. Пов'язана з нею спроможність пропонувати превентивні, невідкладні та відтерміновані у часі, але обов'язкові дії та заходи, які б могли зберегти «живим» та зберегти «життя» сучасному православ'ю.

Адаптація православ'я до потреб сучасної людини та суспільства, яка (відповідно до парадигми теодіалогії) можлива тією мірою, доки не порушує унікальності православ'я. За аналогією, зворотний механізм адаптування, передбачає декілька етапів. Перший – «приходу» людини до православної віри через локуси людської зацікавленості – потреби належності до певної групи та «теплої соціальності», спілкування, спів-чуття та спів-радіння; вищого смислу людського буття та надії на краще майбутнє тощо. Другий – увірування людиною та прийняття нею Бога як джерела та вищої причини буття, що змінює світогляд, а значить й життя людини. В більш широкому масштабі та цілком у душі православ'я, через зростання моральності, має призвести до євангелізації соціального буття.

Щодо перспектив теодіалогії, то їх ми вбачаємо в зверненні до ключових принципів сучасної теології діалогу. Серед найбільш адаптивних із позицій можливості пристосування православ'я до сучасності вважаємо такі принципи цієї теоретичної системи: принцип «іпостась-у-відношеннях», принцип підтвердженого діалогу, принцип євхаристійно-літургійного центрризму, емпіризму та пізнання через спілкування. Серед найбільш складних для адаптації – принцип асиметрії спілкування.

Принцип «іпостась-у-відношеннях» корелюється з секулярними феноменами «вузлової» соціальності та ризому як новітнього рівня організації сучасного суспільства, заснованого на розвитковій мережі «горизонтальних» зв'язків. З втіленням цього принципу в житті громади та Православної Церкви ми й пов'язуємо перспективи «внутрішньої» та «зовнішньої» діалогізації сучасного православ'я.

Окрім цього, із стратегією ризому пов'язуємо ймовірні трансформації теології діалогу як комунікативної стратегії, яка має ґрунтуватися не тільки на засадах толерантності, але й так званої політики визнання. Ризоморфне або номадичне мислення (Ж. Дельоза та Ф. Гваттарі) – не формує ієрархій. Воно, не ув'язнюючи себе, має необмежену точку зростання в будь-якому напрямі, водночас концентрується не на пошуку схожості, а на тяжінні до відмінності в інтенції до трансгресії, що знімає будь-які межі (Ж. Дельоз, Ф. Гваттарі). «Слабким» варіантом ризоморфного діалогу вважаємо так званий «недоктринальний діалог» на противагу ґрунтованому на феномені толерантності «деревоподібному» – «доктринальному діалогу», який у будь-якому випадку передбачає локус порівняння.

Принцип підтвердженого діалогу, не тільки задає парадигму койнонічного спілкування, але й показує бажану парадигму «зовнішнього» кола еклезіальної

комунікації. Маємо на увазі неприпустимість монодіалогу, ведення діалогу тільки з одним партнером. На рівні міжособистісної комунікації Третій представляє собою феноменологічну умову можливості міжсуб'єктного спілкування як такого. Поява Третього співбесідника знаменує уникнення самотності, подолання окремішності та викорінення виключності, за зразком троїчності, яка запобігає зустрічі Отця з Сином обличчям до обличчя в «нарцисичному» спогляданні.

Така модель екстраполюється не тільки на койнонію та еклезіальну комунікацію, а діалог Церкви зі світом. Відповідно до неї, соціальна діалогічна «трійця» повинна виглядати так: «Церква – Громадянське суспільство – держава» або ж «Церква – держава – Громадянське суспільство», де всі є унікальними та повноправними суб'єктами комунікації, хоча роль кожного в цій комунікації – своя. Наразі Церква поставлена перед необхідністю балансування між державою та громадянським суспільством. Важливо, що таке балансування у жодному разі не має досягатися за рахунок компромісів Церкви із совістю, що позбавить цю інституцію права стати третейським суддею у соціальних конфліктах. Церква повинна відмовитися від симфонічного «обов'язку» бути совістю держави, як і перспективи виконувати функції совісті громадянського суспільства. Натомість вона має здійснювати моральний арбітраж щодо складних соціальних проблем, бути активним посередником, пробуджуючи совість як голос Божий у кожній із сторін конфлікту. Вербально та діяльно закликати якщо не до поновлення євангельської любові, то чи хоча б солідарного визнання всіма сторонами конфлікту людської гідності. Основне – бути діяльним взірцем євангельської любові.

Принцип євхаристійно-літургійного центризму ґрунтується на тлумаченні дару інакшості як передумови койнонічного спілкування. Межі ж інакшості є досить розлогими, що сприяє формуванню широкого кола порозуміння. Досвід прощення, явлений Христом, показує обшир меж толерування до людей, що не належать до Божого народу. З цього випливає спонука до діалогу християн зі світом: одного з багатьма, як іншими, так і інакшими. Методологічно це створює ґрунт для широкого діалогу Православної Церкви та легітимізує вектор розвитку відкритого православ'я.

Також цей принцип когерентний до концепту «літургії після літургії». Змістовно феномен «літургії після літургії» виступає християнськими цінностями, трансльованими світові. Формально – койнонією-словом та койнонією-справою, поєднаними у відносинах з іншими. Еклезіально – справою спільності, яка через християнські стосунки зі світом намагається навернути інших людей до служіння та єднання з Богом, тим самим розширюючи власні межі.

Досить помітний адаптивно-адаптивний потенціал має принцип емпіризму. Перебування теології діалогу на засадах емпіризму закономірно відтворює загальні тенденції розвитку сучасної православної теології та виступає точкою конвергенції не тільки для міжконфесійного та діалогу православ'я зі світом, але й взаємодії православних інтелектуальних трендів.

Йдеться про універсальний характер «мов» краси та людської чуттєвості, які мають не тільки трансконфесійний, але й загальнолюдський характер. Відтак можуть виступити у якості загальнозрозумілого «протоколу» в процесі комунікації

не тільки з християнами та представниками інших релігій, але й секулярним світом, естетизованим та чуттєвим, а відтак відкритим до проявів краси, що й потребує активного залучення теопоетики, теорії аналогій та симфонізації тощо. Така необхідність усвідомлюється представниками сучасної Православної Церкви, що ми спостерігаємо на прикладі відповідної риторики Патріарха Вселенського Варфоломія та Калліста (Уера).

Досить плідним для подальшого розвитку теології діалогу може стати принцип пізнання через спілкування, який єдиним способом наближення до божественної істини в історичному житті вважає богоспілкування. З цього випливає те, що найкращим способом катехізації виступає не книжкова релігійність, намагання достеменно дослідити теорію віри, а звернення до праксису віри – богослужіння.

Амбівалентним із позицій адаптивно-адаптивних змін є принцип асиметрії спілкування. Історична ретроспектива засвідчує загрози досить суперечливого втілення цього принципу в еклезіальному бутті, як на рівні окремої громади, Церкви так і діалогу з іншими та інакшими. На парафіяльному рівні йдеться про надлишкову асиметричність і формалізацію стосунків священика зі своєю паствою. На рівні Церкви – неготовність дослухатися до голосу парафій, окремих представників кліру та мирян. Наступні рівні спотворення корелюються з неготовністю Православної Церкви до всеправославного, всехристиянського, релігійного чи, в найбільш широкому контексті – діалогу із сучасним світом у всій його складності та плюральності ідеологій через плекання відчуття більшої власної цінності, порівняно з потенційними партнерами по діалогу.

Спосіб пом'якшення цієї ситуації вбачаємо в зміщенні акцентів – поєднання принципу «Один до багатьох» з принципом «Перший до наступних». Йдеться про перехід від засад володарювання, заснованого на авторитеті влади до лідерства, заснованого на владі авторитету; від здатності нав'язувати свою волю іншим до здатності бути лідером (тобто, бути першим) у дискурсі не тільки морального лідерства, а уміння пропонувати ідеї та вести за собою.

Варто відзначити й етичний потенціал принципу асиметрії спілкування, який передбачає пріоритетність значущості іншого перед власною самістю. Мається на увазі конструктивний етичний патерналізм, що відтворює найщиріші зразки батьківської любові, з одного боку, піклування Одного про багатьох, а з другого, готовність багатьох прийняти та бути вдячними Одному за це піклування. Це стримує деструктивні вольові спонукання – як бажання необмеженого панування над іншим, так і безмежного підкорення йому. Як перше, так і друге (агресія та розпуста) суть моральне зло. А з позицій християнської етики – пороки та гріхи проти ближнього.

Підрозділ 6.4 «Етика як мова теодіалогіки» зосереджений на розгляді можливості розвитку теології діалогу за посередництвом залучення окремих положень теоестетики (Д. Гарт) та теофеноменології (Дж. Мануссакіс), в результаті чого ми дійшли висновку, що ці спроби не суперечать православній традиції та теодіалогічним перспективам. Мови естетики і феноменології – автентичні для православного богослов'я та можуть стати як способом донесення християнської

істини світові, так і адаптації до сучасності самого православ'я. Йдеться про універсальність та герменевтичну прозорість цих мов, як для християнина, так і для представника квазіязичницького за своєю сутністю споживацького суспільства.

Проте, на наше переконання, ці мови не мають потенціалу «першої мови» теодіалогіки. Натомість вони більш пристосовані до розвитку індивідуалізованих форм релігійного досвіду. Койнонійне спілкування містить компоненти цих мов, але вони не становлять домінанту цього типу богоспілкування. Краса – це в собі завершений та довершений діалог або ж діалог, який прямує до завершення, не потребує для цього людини. Чуттєвість теж пов'язана з персоналізованими формами релігійного досвіду, орієнтованого на більшу інтроверсію та споглядальність релігійного досвіду, порівняно з екстравертованістю та інтеракційністю діалогічного спілкування.

Койнонійний тип світогляду передбачає поєднання душевності та духовності. Взаємодія з іншим – твоїм ближнім та дальнім актуалізує етичний тип, орієнтований на життя в «миру». Естетичний тип духовності ближчий до індивідуалізованих форм пошуку Бога. За умов життя «в миру» він повинен опосередковуватися душевністю. У разі зникнення етичного «щабля» відбувається зникненню суб'єктності іншого, коли в очах «духовної» особи вона втрачає цінність та стає засобом чи, що теж можливо, перепоною на шляху до краси. Естетичний реалізм проти етичного номіналізму: з одного боку Краса, а з іншого, завжди унікальні в своїй одиничності доля та життя окремої людини.

ВИСНОВКИ

У дисертаційній роботі здійснено філософсько-релігієзнавчий аналіз православної теології діалогу, що дозволило створити концептуалізацію характерних особливостей цього феномену у контексті тенденцій розвитку сучасної християнської теології та духовної ситуації сьогодення.

Результати проведеного дослідження представлено в таких основних теоретичних положеннях:

1. Теологія діалогу є складним багатоаспектним теоретичним феноменом, який потребує звернення не тільки до здобутків теології та різних галузей філософського знання, але й залучення міждисциплінарної методології, адекватної завданню прояснити самовиявлення цього складного явища.

2. Осмислення християнських наративів щодо богоспілкування довело, що вони розгортаються за логікою гіпертекстуальної текстуальності, адже містять атрибутивні ознаки гіпертексту, а значить потребують прояснення через систему смислових «вузлів»-концептів, серед яких предметом подальшої рецепції були обрані такі: «дар», «зустріч», «причетність», «відносини» тощо. Серед цих семантичних «вузлів» у якості локусу прояснення феномену діалогу, як він розуміється християнською традицією, обрано «вузол» відносин (взаємин, стосунків), у результаті чого була відкинута спроба суто комунікативного витлумачення феномену діалогу й обґрунтована ідея, що діалогічна взаємодія з іншим – не тільки спілкування (локус комунікації), але й поділений із ним життєвий простір (локус інтерсуб'єктивної соціальності). Отже, діалогічний (койнонійний)

досвід взаємодії з Богом виступає не тільки інтеракційним спільнотним активним типом богоспілкування, але й досвідом взаємин із Творцем.

3. З'ясовано, що, висловлюючи концептуальні позиції щодо перспектив діалогічної взаємодії, очільники та лідери християнських церков переймаються праксисом діалогу, а не вивіреністю термінології, її семантичним аналізом, богословським осмисленням та доцільним використанням. Феномен діалогічної взаємодії в сучасній християнській теології позначається семантично спорідненими, але не тотожними термінами спілкування, комунікація, койнонія (κοινωνία), співпричастя тощо, що ускладнює розуміння комунікативних контекстів їхнього застосування.

4. Предметом нашого подальшого дослідження обраний феномен койнонії, що здійснено з таких міркувань. Термін «койнонія» належить до «неперекладностей» та може бути витлумаченим лише в казуальному ключі. В найбільш загальному значенні концепт «койнонія» має потрійну семантику, а саме: «співпричастя»; «спілкування» та «спільності»; імпліцитно, з огляду на мету, через дискурс єдності. Аналітика контекстів застосування терміну «койнонії» засвідчила, що саме через нього найбільш повно самовиявляється досвід християнського діалогізму. З'ясовано, що сучасна православна теологія здійснює перенесення цього концепту з області христології до тріадології, поєднуючи його сенси із смислами концепту «перихорезис», що позначає «діалогічний взаємообмін життям в особистісних відносинах». Щодо пріоритетних акцентів, обраних у відношенні до койнонії-праксису (чи то спілкування, чи то спільності), то у нашому дослідженні ми надали перевагу койнонії-громаді, тобто спільності у спілкуванні.

5. Койнонійний тип соціальності був сформований за часів есхатологічного християнства та пережив низку трансформацій від громади-койнонії – спільноти, заснованої на безпосередньому не відчуженому спілкуванні в модусах «учнівство» та «братство», до громади-парафії та громади-еклезії, що узасадничило трансформацію типу християнської спільнотності – від співжиття як братерства у бік його топологічного (такого, що прикріплений до певного місця) або ж організаційного (такого, що прикріплений до організації) функціонування. Враховано його ціннісний та організаційний дрейф – від внутрішнього (койнонійного й еклезіального) діалогу в напрямі діалогу зовнішнього – із державними структурами.

6. В ХХ-XXI століттях розвиток койнонійного вчення пов'язаний з ідеями літургійного відродження, що доводили антропологічну потребу християн у спільнотності. Г.Флоровський та С.Булгаков були впевнені в існуванні спільнотності, у межах якої вповні реалізуються відносини «Я-Ти». Натомість М.Афанасьєв вважав, що справжня православна ідентичність, пов'язана із еклезіологічною спільнотністю та діалогічними відносинами з Богом, ще має бути відродженою. Митрополит І.Зізіулас створює розвинуту форму православної екзистенційної теології спілкування, згідно із якою «існування у відносинах» є «справжнім» існування, в якому особистість набуває особливого «способу буття» та стає «еклезіологічною іпостассю». Відповідно, існування поза церковними трансформаціями особистості є «знеособлюючим». Аналогічно, діалогічна форма

соціальності («койнонія») протиставляється звичайній соціальності, яка перебуває у перманентній кризі, пов'язаній із тенденціями тоталітаризму, що виникають як із західного індивідуалізму, так і з колективізму. Х. Яннарас обґрунтовує екзистенціалістськи орієнтовану концепцію спільнотності, засновану на досвіді взаємної зустрічі, яка є подією, що досягається за рахунок безпосередніх соціальних зв'язків. Це й дозволяє узасадничити церковні громади як носії «справжньої» соціальності та «справжнього» спілкування. К. Говорун запропонував лінгвальний проект розуміння Церкви, відповідно до якого здійснено історичну критику і теоретичну деконструкцію усіх нашарувань, які століттями утворювалися навколо сутностей Церкви та християнського суспільства, з чого й випливає його пропозиція щодо реформації Православної Церкви за посередництвом механізмів посилення християнської спільнотності на тлі обмеження церковного ієрархізму.

7. Згідно із текстами представників сучасної православної теології митр. Йоанна Зізіуласа, Патріарха Вселенського Варфоломія, Калліста (Уера), прот. Георгія Завершинського та інших, виокремлені такі принципи сучасної теології діалогу: принцип «іпостась-у-відношеннях», принцип підтвердженого діалогу, принцип асиметрії спілкування, принцип євхаристійно-літургійного централізму, принцип емпіризму, принцип пізнання через спілкування. Принцип «іпостась-у-відношеннях», не спростовуючи есенціальності основи особистості, її унікальності та права «бути «у собі», не протиставляється екзистенціальному – «перебувати у відношенні до інших» – таких самих унікальних іпостасей, що взаємозбагачуються в процесі цієї взаємодії. Динамічна самоідентичність, утворена цією взаємодією як поле відкритості, породжує наступні відносини, які знову-таки виступають основою для саморозвитку в комунікації. Принцип підтвердженого діалогу відокремлює койнонійну парадигму, представлену богослов'ям діалогу від, наприклад, індивідуально-монологічних та різноманітних «синтетичних» форм релігійного досвіду. Це здійснюється через встановлення чітких акцентів: по-перше, суб'єктності усіх учасників діалогу; по-друге, їхньої активної й водночас асиметричної взаємодії; по-третє, так би мовити, завершення кожного локального типу взаємодії через таке ж суб'єктне «підтвердження». Принцип асиметрії спілкування впливає із вчення про монархію (Отця) та трансформується у досить розлоге системне вчення про асиметричність спілкування на внутрішньотроїчному, міжособистісному, еклезіальному, літургійному рівнях. Має два виміри: ієрархізм і асиметрія в спілкуванні та ієрархізм і асиметрія в спільності. Принцип євхаристійно-літургійного централізму акцентує увагу на літургії як на парадигмальному спілкуванні у спільності. Новизна пропозиції богослов'я діалогу щодо євхаристійної койнонії полягає в акценті на літургії та таїнстві причастя як прийняття дару інакшості, що актуалізується в прийнятті сакраментального Інакшого (Бога) та інакших поруч із собою; благодарінні не тільки за Дари, але й дар інакшості та можливості розділити дар інакшості у спілкуванні, що логічно триває у спільній справі служіння іншому та інакшому – «літургії після літургії». Принцип емпіризму представлений не стільки у якості теоретико-пізнавальної позиції, а значно ширше, як наскрізний дискурс цієї теологічної системи. Досвід, як він представлений у ній, постає як активність (внутрішня та зовнішня), що виявляється у досвіді-діяльності

та досвіді-переживанні, а також визнанні значущості їхнього поєднання. Принцип пізнання через спілкування покладає проблему пізнання Бога онтологічно, пов'язуючи його не з пізнанням істини, а з життям у ній. Істина буття Божого ототожнюється із спілкуванням. Методологічним наслідком цього факту виступає відсторонення нас від рецепції методів, меж та критеріїв істинності щодо богопізнання, не заперечуючи саму можливість певного «живого знання» у спілкуванні.

8. Необхідність пошуку «мови» сучасної православної теології діалогу викликала потребу звернення до теологічних пропозицій, наявних у сучасній православній теології, серед яких ми виокремили теоестетичний підхід Д.Б. Гарта, теофеноменологічний підхід Дж. П. Мануссакіса та, як локус порівняння, – ідеї предтеч теодіалогічної парадигми М. Бубера та Е.Левінаса. Доведено, що філософія діалогу виникає у зв'язку з трансформаціями персоналістичного мислення, розвинутого під впливом іудейської та християнської релігійних традицій. Визначальними мотивами для розвитку філософії та теології діалогу стали етичні засади, а саме – потреба обґрунтування моральної чутливості до Іншого.

9. Духовна ситуація сучасності характеризується такими значущими для розвитку койнонії-теорії та койнонії-пракису (спільності у спілкуванні) рисами: пануванням цінностей споживацького суспільства, індивідуалізацією та атомізацією, розмиванням статусу Чужого в сучасному суспільстві, системною кризою соціальності, суттєвими трансформаціями комунікативної культури сучасної людини. Окрім останнього (амбівалентного щодо православної соціальності), всі інші чинники вирізняються антидіалогічним та антикойнонійним потенціалом і потребують відповідних адаптивних (тих, завдяки яким православ'я пристосовується до реалій сучасності) та адаптативних (тих, завдяки яким православ'я пристосовує світ до себе) стратегій зі сторони Православної Церкви.

10. В умовах сучасного суспільства православна громадськість не може гуртуватися суто на основі спільної віри, але потребує підсилення локусів спільних інтересів та переживань, має стати острівцем «теплої соціальності» (спільнотності) посеред бурхливого океану «холодної соціальності» (суспільності) оточуючого світу. Найбільш повно з цим завданням може впоратися мала спільнота – громада, що функціонуватиме на засадах неотрайбу (термін М. Маффесолі). Православна громада-неотрайб – це громада-неокойнонія (а не громада-парафія чи громада еклезія) – інтерсуб'єктивна екзистенційна спільнота в суголосному переживанні буття Бога, а не місце чи структура в намаганні утримати біля себе владу та людей.

11. На наш погляд, «трайбалізація» православних громад матиме такі наслідки: підсилення суб'єктності кожної громади та її членів, розвитку «вузлової» соціальності та, відповідно, активності, комунікабельності й мобільності. Це надасть більшої свободи громадам у прийнятті певних рішень із наступною м'якою децентралізацією – звісно, без втрати їхньої комунікації з центром. На рівні релігійної психології це призведе до «одомашнення» сучасності та водночас «осучаснення» православ'я, коли парафіяни не відчуватимуть на собі тиску мегаорганізації й надособистісних парадигм, прийматимуть православні цінності в

колі духовно близьких людей, у такий спосіб пом'якшуючи власний індивідуалізм, але не підпавши під вплив знеособлюючого колективізму.

12. Запропонований концепт «теодіалогіка» представляє собою теоретичну модель, в основі якої покладена ідея православної громади та Церкви як «діалогу діалогів», коли основним осередком (вузлом) діалогізму виступає православна громада. Діалогічна громада породжує діалогічну церкву. Діалогічна церква – діалогічну позицію у відношенні до інших конфесій та сучасного світу в цілому.

13. Якщо койнонія-теорія (теологія діалогу) виступає теоретичною основою буття православної койнонії-громади, то теодіалогіка як новітній етап розвитку теології діалогу має стати основою буття громади-неокойнонії та Церкви в цілому. Сучасна православна теологія діалогу виступає протагоністом майбутньої теодіалогіки. Перспективи останньої вбачаємо у зверненні до адаптивно-адаптивного потенціалу ключових принципів сучасної православної теології діалогу, а саме: принципу «іпостась-у-відношеннях», принципу підтвердженого діалогу, принципу асиметрії спілкування, принципу євхаристійно-літургійного центризму, принципу емпіризму, принципу пізнання через спілкування. Кожен із цих принципів містить локуси конвергенції ціннісної парадигми православ'я та реалій сучасного суспільства, обґрунтовані та систематизовані у нашому дослідженні.

14. Подальша діалогічна перспектива православ'я пов'язана із залученням принципів філософської та наукової діалогіки, закладених В. Біблером і Е. Мореном, що дозволить визнати важливість діалогічної дійсності та сумісних зусиль у спільній справі навіть за наявності суперечностей чи антагонізмів. На рівні неокойнонії громади, поєднаної спільними цінностями, інтересами та почуттями, теодіалогічна парадигма відтворюється емерджентно. За інших обставин – наявності цінностей, що розділяють, поле емерджентності суттєво обмежується, а домінуючим локусом конвергенції інтересів комунікуючих сторін стає недоктринальний діалог – прототип ризоморфного діалогу, відбудований на засадах політики визнання (діалогічного мультикультуралізму). Його сутність полягає у відстороненні від огріхів іншого та зосередженості на просторі можливостей-трансгресій, нових горизонтів взаємодії, що не виключає застосування більш раціоналізованої наукової методології, призначеної трансформувати розділення на розрізнення.

15. Щодо переважаючої «мови» теології діалогу, окрім універсальної для всіх християнських церков «мови» євхаристії, перспективи теодіалогіки вбачаємо у її конвергенції з теоантропологією та соціально-етичним вченням православ'я, що є нагальною потребою сьогодення. Вважаємо, що в країнах православної традиції, які дотепер переживають суттєві соціально-економічні та політичні трансформації, існує запит на Церкву як на морального арбітра та совість суспільства. Етичний запит має отримати етичну пропозицію, що надасть шанс підвищення суспільної моральності та, звісно, підсилить суспільний авторитет церковної інституції. «Першою» мовою теології діалогу вважаємо етику, яка може запропонувати універсальний протокол смислів, найбільш адекватний потребам недоктринального діалогу.

СПИСОК ПРАЦЬ, ОПУБЛІКОВАНИХ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографія:

1. Іщук Н.В. Сучасна православна теологія діалогу / Н.В.Іщук. – К. : ПФ «ПП «Фоліант», 2018. – 304 с.

Статті в українських фахових виданнях:

2. Іщук Н. В. Ліберальна ідеологія: обриси православної критики / Н.В. Іщук // Вісник Національного авіаційного університету. Серія: Філософія. Культурологія: Зб. наук. праць. – К. : НАУ, 2009. – № 2 (10). – С. 46–49.

3. Іщук Н.В. Соціальне вчення християнства як теоетика та теоантропологія / Н.В. Іщук // Гілея (науковий вісник): Зб. наук. праць. – К. : ВІР УАН, 2010. – Вип. 30. – С. 225–231.

4. Іщук Н.В. Соціальні мотиви ісихазму / Н.В. Іщук // Вісник Національного авіаційного університету. Серія : Філософія. Культурологія : зб. наук. праць – К. : Вид-во Нац. авіац. ун-ту «НАУ-друк», 2012. – № 2 (16). – С. 40–44.

5. Іщук Н.В. Етатизм як релігійне вчення та політична ідеологія / Н.В. Іщук // Вісник Національного авіаційного університету. Серія : Філософія. Культурологія : зб. наук. праць – К. : Вид-во Нац. авіац. ун-ту «НАУ-друк», 2013. – № 2 (18). – С. 35–39.

6. Іщук Н.В. Етичний аспект соціальної доктрини християнства / Н.В. Іщук // Вісник Національного авіаційного університету. Серія : Філософія. Культурологія : зб. наук. праць – К. : Вид-во Нац. авіац. ун-ту «НАУ-друк», 2014. – № 1 (19). – С. 103–106.

7. Іщук Н.В. Соборність та етатистські інтенції візантійської ідеології / Н.В.Іщук // Вісник Національного авіаційного університету. Серія : Філософія. Культурологія : зб. наук. праць – К. : Вид-во Нац. авіац. ун-ту «НАУ-друк», 2014. – № 2 (20). – С. 94–98.

8. Іщук Н.В. Обриси християнського розуміння спілкування / Н.В. Іщук // Схід. Аналітично-інформаційний журнал. Серія «Філософські науки». – Маріуполь : Український культурологічний центр. – 2015. – № 6 (138). – С. 16–20.

9. Іщук Н.В. Сучасний російський етатизм: концепти та наративи / Н.В. Іщук // Практична філософія. – 2015. – № 4. – С. 23–28.

10. Іщук Н.В. Обриси системного розуміння психіки / Н.В. Іщук // Вісник Національного авіаційного університету. Серія : Філософія. Культурологія : зб. наук. праць. – К. : Вид-во Нац. авіац. ун-ту «НАУ-друк», 2015. – № 1 (21). – С. 46–50.

11. Іщук Н.В. Діалогічні парадигми колективності в православній традиції / Н.В.Іщук // Вісник Національного авіаційного університету. Серія : Філософія. Культурологія : зб. наук. праць. – К. : Вид-во Нац. авіац. ун-ту «НАУ-друк», 2015. – № 2 (22). – С. 119–122.

12. Іщук Н.В. Феномен спілкування в релігійно-філософській традиції / Н.В.Іщук // Мультиверсум. Філософський альманах. – 2016. – Вип. 7–8 (155–156). – К., 2016. – С. 139–149.

13. Іщук Н.В. Принцип підтвердженого діалогу як методологічний принцип теології спілкування / Н.В. Іщук // Мультиверсум. Філософський альманах. – 2017. – Вип. 3–4 (161–162). – К., 2017. – С. 182–193.

14. Іщук Н.В. Проблема формування людської особистості в сучасній науковій та релігійній антропології / Н.В. Іщук // Актуальні проблеми філософії та соціології. Науково-практичний журнал. – Вип. 15. – 2017. – С. 56–59.

15. Іщук Н.В. Теологічний статус богослов'я спілкування / Н.В. Іщук // Гілея: науковий вісник. – 2017. – Вип. 120. – С. 152–155.

16. Іщук Н.В. Осмислення феномену спілкування в релігійній філософії / Н.В. Іщук // Актуальні проблеми філософії та соціології. Науково-практичний журнал. – 2017. – Вип. 17. – С. 44–47.

17. Іщук Н.В. Літургія як здійснена койнонії / Н.В. Іщук // Вісник Львівського університету. Філософсько-політологічні студії. Збірник наукових праць. – Вип. 12. – 2017. – С. 67–73.

18. Іщук Н.В. Літургія як зустріч / Н.В. Іщук // Гілея: науковий вісник. – Вип. 123. – 2017. – С. 231–235.

19. Іщук Н.В. Діалогічні та естетичні мотиви у богословських системах Г.У. фон Бальтазара та Д.Б. Гарта / Н. В. Іщук // Актуальні проблеми філософії та соціології. Науково-практичний журнал. – 2017. – Вип. 18. – С. 44–47.

20. Іщук Н.В. Поняття койнонії у Й.Зізіуласа / Н.В. Іщук // Гілея (науковий вісник): Зб. наук. праць. – 2017. – № 125. – С. 195–198.

21. Іщук Н.В. Феноменологічна аналітика богоспілкування у Джона Пантелеймона Мануссакіса / Н.В. Іщук // Філософія і політологія в контексті сучасної культури. – Дніпро. – 2017. – Випуск 5 (20). – С. 25–32.

22. Іщук Н.В. Богоспілкування як дар / Н.В. Іщук // Філософія і політологія в контексті сучасної культури. – Дніпро. – 2017. – Випуск 6 (21). – С. 23–29.

23. Іщук Н.В. Полісемія терміну «койнонія» в контексті сучасних тенденцій розвитку богослов'я спілкування / Н. В. Іщук // Практична філософія. – Київ. – 2017. – № 4 (66). – С. 69–76.

24. Іщук Н. В. Християнська онтологія особистості в контексті богослов'я спілкування / Н.В. Іщук // Схід. Аналітично-інформаційний журнал. Серія «Філософські науки». – Маріуполь : Український культурологічний центр. – 2016. – № 5 (145). – С. 85–89.

Статті у зарубіжних фахових виданнях:

25. Ishchuk Nataliia. Russian Orthodox Church: From Orthodox Patriotism to Etatism / Nataliia Ishchuk // American Journal of Social Science Research. – Vol. 1. – № 4, 2015. – P. 458–464.

26. Ищук Н. РПЦ: от риторики симфонии до практики русского мира / Наталия Ищук // Modern Science – Moderní věda. – Praha. – Česká republika, Nemoros. – 2015. – № 6. – С. 97–104.

27. Ищук Н. Богословие общения: определить – значит ограничить / Наталия Ищук // Modern Science – Moderní věda. – Praha. – Česká republika, Nemoros. – 2017. – № 4. – С. 119–126.

28. Ищук Н. Субстанциалистско-реляционная концепция койнонии у Иоанна Зизиуласа / Наталия Ищук // *Modern Science – Moderní věda. – Praha. – Česká republika, Nemoros. – 2017. – № 5. – С. 96–103.*

Статті і тези в інших виданнях:

29. Ищук Н.В. Сучасні виміри православної легітимації підприємницької діяльності / Н.В. Ищук // *Людина. Світ. Суспільство: Матеріали Міжнародної наукової конференції. – К. : Київський університет, 2009. – Ч. X. – С. 71–73.*

30. Ищук Н.В. Рим і Константинополь як форми ціннісного вибору / Н.В. Ищук // *Вісник Національного авіаційного університету. Серія: Філософія. Культурологія: Зб. наук. праць. – К. : НАУ, 2008. – № 1 (7). – С. 81–85.*

31. Ищук Н.В. Правова держава та держава правди: конфлікт цінностей? / Н.В. Ищук // *Вісник Національного авіаційного університету. Серія: Філософія. Культурологія: Зб. наук. праць. – К. : НАУ, 2008. – № 2 (8). – С. 35–39.*

32. Ищук Н. В. Адаптаційний потенціал візантизму / Н. В. Ищук // *Вісник Національного авіаційного університету. Серія Філософія. Культурологія: Зб. наук. праць. – К. : НАУ, 2009. – № 1 (9). – С. 50–54.*

33. Ищук Н.В. Екзистенційний дискурс розуміння особистості в сучасній християнській антропології / Н.В. Ищук // *Наукові записки Київського університету туризму, економіки і права. Серія: філософські науки. – К. : КУТЕП, 2015. – Вип. 21. – С. 65–75.*

34. Ищук Н.В. Етатистський дискурс візантійської ідеології / Н.В. Ищук // *Дні науки філософського факультету – 2015», міжнародна наукова конференція 21–22 квітня 2015 р.: тези доп. – К., 2015. – Ч.7. – С. 25–28.*

35. Ищук Н.В. Метаантропологія ісихазму / Н.В. Ищук // *Перші танчерівські читання: «Методологічні проблеми сучасного релігієзнавства» міжнародна наукова конференція 21–26 жовтня 2015 р.: тези доп. – К., 2015. – С.42–44.*

36. Ищук Н.В. С.Б. Кримський про цивілізаційні моделі сучасності і їхні історичні корені / Н.В. Ищук // *До дня народження Сергія Борисовича Кримського: між університетські філософські читання, присвячені 85-річчю з дня народження С.Б. Кримського: тези доп. – К., 2015. – С. 22–24.*

37. Ищук Н.В. Обриси християнської антропології спілкування / Н.В. Ищук // *Дні науки філософського факультету – 2016: міжнародна наукова конференція 20-21 квіт. 2016 р.: тези доп. – К., 2016. – Ч.7. – С.101–103.*

38. Ищук Н.В. Антропний принцип в концепції Гордона Д. Кауфмана / Н.В.Ищук // *Антропний принцип в контексті актуальних проблем філософії науки: Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції. – Львів, 2016. – С. 110–111.*

39. Ищук Н.В. Онтологічні конотації спілкування у Іоанна Зізіуласа / Н.В. Ищук // *Дні науки філософського факультету – 2017. Міжнародна наукова конференція (м. Київ, 25–26 квітня 2017 року). – К., 2017. – С. 110–112.*

40. Ищук Н.В. Богослов'я спілкування: тенденції розвитку / Н.В. Ищук // *Другі академічні читання пам'яті Г.І. Волинки: «Філософія, наука і освіта». Матеріали*

міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 25-26 квітня 2017 року). – К., 2017. – С. 226–230.

41. Іщук Н.В. Принцип підтвердженого діалогу в теоретичній системі богослов'я спілкування / Н.В. Іщук // Суспільні науки сьогодні: постулати минулого і сучасні теорії: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Дніпро, 3-4 листопада 2017 року). – Дніпро, 2017. – С. 58–63.

42. Іщук Н.В. Поняття койнонії у Йоанна Зізіуласа та Миколи Афанасьєва / Н.В. Іщук // International research and practice conference “Modern methods, innovations and operational experience in the field of social sciences”: Conference proceedings (Lublin, October 20-21, 2017 року). – р. 210–212.

43. Іщук Н.В. «Субстанція-у-відношенні» як пояснювальний принцип богослов'я спілкування / Н. В. Іщук // Молодий вчений – К., 2017. – № 8. (48). – С. 86–90.

44. Іщук Н.В. Системний підхід до розуміння психіки:ретроспектива та актуальний стан / Н.В. Іщук // Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції« Свідомість, мозок, мова: актуальні проблеми та міждисциплінарні досягнення» (Львів, 19-20 квітня 2018 року). – С. 107–110.

45. Іщук Н.В. Діалогічна взаємодія як компонента медичної практики / Н.В.Іщук // Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Київ, 17-18 травня 2018 року). – К., 2018. – С.66–67.

46. Іщук Н.В. Феноменологія богоспілкування у Джона Пантелеїмона Мануссакіса / Н.В. Іщук // Дні науки філософського факультету – 2018, Міжн. наук. конф. 26-27 квіт. 2018 р.: тези доп. – К., 2018. – Ч.3. – С. 71–73.

47. Іщук Н.В. Християнські наративи щодо спілкування як гіпертекст / Н.В.Іщук // Актуальні питання суспільних наук: соціологія, політологія, філософія, історія: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 12-13 жовтня 2018 року). – К., 2018. – С. 37–43.

48. Іщук Н.В. Громада-неотрайб та майбутнє православної еклезії / Н. В. Іщук // Молодий вчений – К., 2018. – № 9. (61). – С. 86–90.

АНОТАЦІЯ

Іщук Н.В. Сучасна православна теологія діалогу: філософсько-релігієзнавчий аналіз. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософських наук за спеціальністю 09.00.11 – релігієзнавство. – Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова Міністерства освіти і науки України. – Київ, 2019.

У дисертаційному дослідженні здійснено комплексний аналіз системи православної теології діалогу, визначено її базові принципи та конкретні форми вияву в контексті антропологічного та соціально-етичного вчення православних церков. З урахуванням ідей комунікативної філософії, соціальної філософії, теорії складних систем, теорії розв'язання конфліктів проведено комплексне релігієзнавчо-філософське дослідження особливостей сутності й специфіки теології діалогу як дискурсу сучасної теології, що дозволило визначити чинники та механізми його самовиявлення у сучасному суспільстві. Запропоновано авторську концепцію

прояснення змісту поняття «діалог», подану не тільки в річищі комунікативних, а й діяльнісних відносин – відносини (взаємини, стосунки) універсальні; з позицій модусу тривання та модусу праксису. Обґрунтовано авторське бачення феномену «койнонії» як найбільш повного втілення досвіду християнського діалогізму і доведено методологічну доцільність розрізнення койнонії-теорії (теології діалогу) та койнонії-праксису (спільності у спілкуванні або спілкування у спільності) з Творцем. Пріоритетним напрямом дослідження обрано койнонію-громаду, тобто спільність вірян у спілкуванні, яка в культурно-історичному ключі пройшла низку суспільно і політично зумовлених трансформацій – від спільноти духу (громади-койнонії) у бік його топологічного (громади-парафії) та організаційного (громади-еклезії) самовиявлення власної сутності. Згідно із текстами представників сучасної православної теології, обґрунтовані такі принципи теології діалогу: принцип «іпостась-у-відношеннях», принцип підтвердженого діалогу, принцип асиметрії спілкування, принцип євхаристійно-літургійного центрризму, принцип емпіризму, принцип пізнання через спілкування. В контексті критично переосмислених тенденцій розвитку сучасного суспільства запропонована трирівнева модель діалогізації сучасного православ'я. На рівні православної громади (громади-неокойнонії) – на засадах громади-неотрайбу, що представляє собою інтерсуб'єктивну екзистенційну спільноту, згуртовану не тільки на основі спільної віри, а й спільних інтересів та переживань. На рівні підсилення діалогу православ'я зі світом – за посередництвом адаптивно-адаптивного потенціалу систематизованих нами принципів сучасної православної теології діалогу. На рівні налагодження екуменічного діалогу та будь-якого діалогу, що містить конфронтаційну складову, – на засадах не доктринального діалогу, (перспективно – ризоморфного діалогу), відбудованого на ґрунті політики визнання (діалогічного мультикультуралізму). Запропоновано концепт «теодіалогіка», який може стати не тільки ідеальним типом, а й програмою діалогізації православ'я та досягнення консенсусу між представниками різних християнських конфесій, насамперед в Україні. В основі концепту «Теодіалогіка» покладена ідея Православної громади та Православної церкви як «діалогу діалогів», коли основним осередком (вузлом) діалогізму виступає православна громада. Обґрунтовано що формування теоретичного ядра програми «Теодіалогіка» повинно відбуватися з залученням принципів філософської та наукової діалогіки, закладених В. Біблером і Е. Мореном, що дозволить визнати важливість діалогічної дійсності та сумісних зусиль у спільній справі навіть за наявності суперечностей чи антагонізмів, залучивши етику як «мову» теодіалогіки, плідну як з позиції універсального протоколу смислу, так і суспільних запитів щодо Церкви, наявних у сучасному соціумі.

Ключові слова: теологія діалогу, теодіалогіка, діалог, спілкування, відносини, койнонія, неокойнонія, неотрайб, еклезія, спільнота, соціальність, етика.

АННОТАЦИЯ

Ищук Н.В. Современная православная теология диалога: философско-религиоведческий анализ. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени доктора философских наук по специальности 09.00.11 – религиоведение. – Национальный педагогический университет имени М. П. Драгоманова Министерства образования и науки Украины. – Киев, 2019.

В диссертационном исследовании осуществлен комплексный анализ системы православной теологии диалога, определены ее базовые принципы и конкретные формы проявления в контексте антропологического и социально-этического учения православных церквей. С учетом идей коммуникативной философии, социальной философии, теории сложных систем, теории разрешения конфликтов проведено комплексное философско-религиоведческое исследование сущности и специфики теологии диалога как дискурса современной теологии, что позволило определить факторы и механизмы его самовыражения в современном обществе. Предложено авторскую концепцию прояснения содержания понятия «диалог», представленную не только в русле коммуникативных универсалий, а и отношений (взаимоотношений); с позиций модуса длительности и модуса праксиса. Обосновано авторское видение феномена «койнония» как наиболее полного воплощения опыта христианского диалогизма и доказано методологическую целесообразность различения койнонии-теологии (теологии диалога) и койнонии-праксиса (общности в общении или общения в общности) с Творцом. Приоритетным направлением исследования избрано койнонию-общину, то есть общность верующих в общении, которая в культурно-историческом ключе прошла ряд общественно и политически обусловленных трансформаций – от общности духа (общины-койнонии) в сторону топологического (община-приход) и организационного (община-эклессия) самовыражения общинности. Согласно текстов представителей современной православной теологии, обоснованы такие принципы теологии диалога: принцип «ипостась-в-отношениях», принцип подтвержденного диалога, принцип ассиметрии общения, принцип евхаристично-литургийного центризма, принцип эмпиризма, принцип познания через общение. В контексте критически переосмысленных тенденций развития современного общества предложена трехуровневая модель диалогизации современного православия. На уровне православной общины (общины-неокойнонии) – на основании общины-неотрайба, которая представляет собой intersубъективную экзистенциальную общность, сплоченную не только на основе разделенной веры, но и общих интересов и переживаний. На уровне усиления диалога православия с миром – посредством адаптивно-адаптивного потенциала систематизированных нами принципов современной православной теологии диалога. На уровне налаживания экуменического диалога и какого-либо диалога, который содержит конфронтационную составляющую, – на принципах недоктринального диалога, (перспективно – ризоморфного диалога, точнее, политики признания (диалогического мультикультурализма). Автором предложен концепт «теодиалогика», который может стать не только идеальным типом, но и программой диалогизации православия и достижения консенсуса между

представителями различных христианских конфессий, прежде всего в Украине. В основе концепта «Теодиалогика» положена идея Православной общины и Православной церкви как «диалога диалогов», когда основным центром (узлом) диалогизма выступает православная община. Обосновано, что формирование теоретического ядра программы «Теодиалогика» должно происходить с заимствованием принципов философской и научной диалогистики, обоснованных В. Библером и Э. Мореном, что позволяет признать важность диалогической действительности, а также совместных усилий в общем деле даже при наличии противоречий или антогонизмов, а также задействовать этику как «язык» теодиалогистики, плодотворный как с позиции универсального протокола смысла, так и общественных ожиданий относительно Церкви, имеющих в современном социуме.

Ключевые слова: теология диалога, теодиалогика, диалог, общение, отношения, койнония, некойнония, неотрайб, эклессия, общность, социальность, этика.

ANNOTATION

Ishchuk N.V. Modern Orthodox Theology of Dialogue: philosophical and religious studies analysis. - The manuscript.

Thesis for doctor of philosophy degree in specialty 09.00.11 – Religious Studies. – National Pedagogical Dragomanov University, Ministry of Education and Science of Ukraine. – Kyiv, 2019.

The complex analysis of the system of Orthodox theology of dialogue was carried out, its basic principles and certain forms of expression in the context of the anthropological and socio-ethical doctrines of the Orthodox churches were determined. Taking into account the ideas of communicative philosophy, social philosophy, the theory of complex systems, the theory of conflict resolution, a complex religious-philosophical study of the peculiarities of the essence and specificity of dialogue theology as a discourse of modern theology was conducted, which allowed determining the adaptive factors and mechanisms of its self-expression in modern society. The author's concept of clarification of the concept of "dialogue", presented not only in the sense of communicative, but also activity relations - intercommunication (interaction, intercourse) of universals - is proposed from the standpoint of the modus of duration and the praxis modus. The author's vision of the phenomenon of "koinonia" as the most complete embodiment of the Christian experience in dialogism with the Creator, the methodological expediency of distinguishing between the koinonia-theory (the theology of dialogue) and the koinonia-praxis (communion in communication or communion in commonality) are grounded. The Koinonian community has been chosen as the priority direction of the study, which is the communion of the faithful in communication, and in relation to culture and history it has undergone a number of socio-political transformations.

It has been proved that in the philosophy and theology of the 20th - the beginning of the 21st centuries, except the theological approach to communication presented by J. Zizioulas, Patriarch Bartholomew, K. Ware, G. Zaworszynsky and their philosophical predecessors such as M. Buber and E. Levinas, the Theo-aesthetical approach of D. Garth and the Theo-

phenomenological approach of G. P. Manoussakis were actualized. Each of these approaches has its own advantages that allow us to feel, perceive, and comprehend the horizons of our ability to communicate with the Creator. The disadvantages point to their limited nature of the threat of generating communicative simulations – distorted, false attempts at the Communion. It has been substantiated that the experience of Christian dialogism most fully manifests itself in the phenomenon of koinonia as a collective form of religious experience, which foresaw a distance between God and man, aimed not at merging with God, but at communion in the intention to unite with Him. Concerning the priority accents we chose in relation to koinonia-praxis, our study has given preference to koinonia-community; that is the community of believers in communication. As a result of the cultural-historical analysis of the koinonial type of sociality, a number of socio-political transformations have been discovered – from the community of spirit (community-koinonia) towards its topological (community-parish) and organizational (community-ecclesia) functioning; from the "internal" dialogue to strengthening the "external" dialogue – the dialogue of ecclesia with the state and society, which helps to clarify the probable adaptive changes from the side of ecclesia in the future. Emphasizing systematically the common discourse of the koinonian paradigm, we came to the conclusion that the main ideological sources of Orthodox theology of dialogue were the ideas of St. Athanasius and the fathers of Cappadocia – Basil the Great, Gregory the Theologian (Nazianzin) and Gregory of Nyssa. In the Orthodox theology of the 20th and 21st centuries the most notable influence on the koinonial doctrine was the koinonia concept of M. Afanasyev and the doctrine of "communion" by J. Zizioulas. It is found that the basic semantic aspects of the phenomenon of "koinonia," according to the texts of the representatives of modern Orthodox theology is the principle of "hypostasis-in-relations", the principle of a confirmed dialogue, the principle of asymmetry of communication, the principle of Eucharistic-liturgical centrism, the principle of empiricism, the principle of cognition through communication. Some important trends and critical reflection of modernity relevant to the koinonial type of dialogism are generalized including the following: the dominance of consumer society values, individualization and atomization, the dilution of a stranger's status in modern society, the systemic crisis of sociality, and the significant transformations of communicative culture of a modern man. It is shown that these tendencies, with some exceptions, have predominantly an anti-koinonial potential that requires adoption of some adaptive mechanisms of Orthodoxy.

The three-level model of a dialogic nature of modern Orthodoxy is substantiated. At the level of the Orthodox community (the dialogue about shared values) it is done through tribelisation of the community. Under the Orthodox community-neo-tribe (community-neo-koinonia) we mean the intersubjective existential community in the coexisting experience of God's being, united not only on the basis of the common faith, but also the common interests and emotional experience. At the level of strengthening the dialogue of Orthodoxy with the world – through the adaptive potential of the systematized principles of the modern Orthodox theology of dialogue, when each of them, in this or that extent, contains the loci of convergence of the value paradigm of Orthodoxy and the realities of modern society. At the level of establishing of an ecumenical dialogue and any dialogue that includes a confrontational component (the dialogue about current and shared values) –

the main locus of interests convergence of communicating sides should not be any doctrinal dialogue – the prototype of a rhizomorphic dialogue, rebuilt on the basis of a recognition policy, so to say, dialogical multiculturalism. The concept of "theodialogic" is proposed, which is a theoretical model and is based on the idea of the Orthodox community and the Church as a "dialog of dialogues", when the Orthodox community acts as the main centre (unit) of dialogism. A dialogic community generates a dialogical church. The Dialogical Church creates a dialogical position to other religions and the modern world in general, which, of course, is an ideal type. The theoretical core of theodialogic should be formed with the involvement of the philosophical and scientific dialogic laid down by V. Bibler and E. Morin, which will allow recognizing the importance of the dialogical reality and joint efforts in a common cause, even in the presence of contradictions or antagonisms. The predominant language of theodialogic should be the ethics that can offer a universal and the most appropriate sense protocol to meet the needs of no doctrinal dialogue on the one hand, and on the other hand, it can offer a request of the Church as the moral arbiter of society existing in most countries of the Orthodox tradition.

Key words: theology of dialogue, theodialogic, dialogue, communication, relations, koinonia, neo-koinonia, neo-tribe, ecclesia, community, sociality, ethics.